

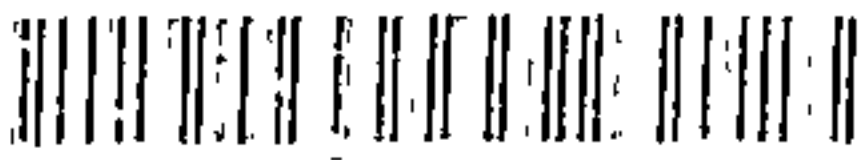
म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

सं. क्र.

६९९

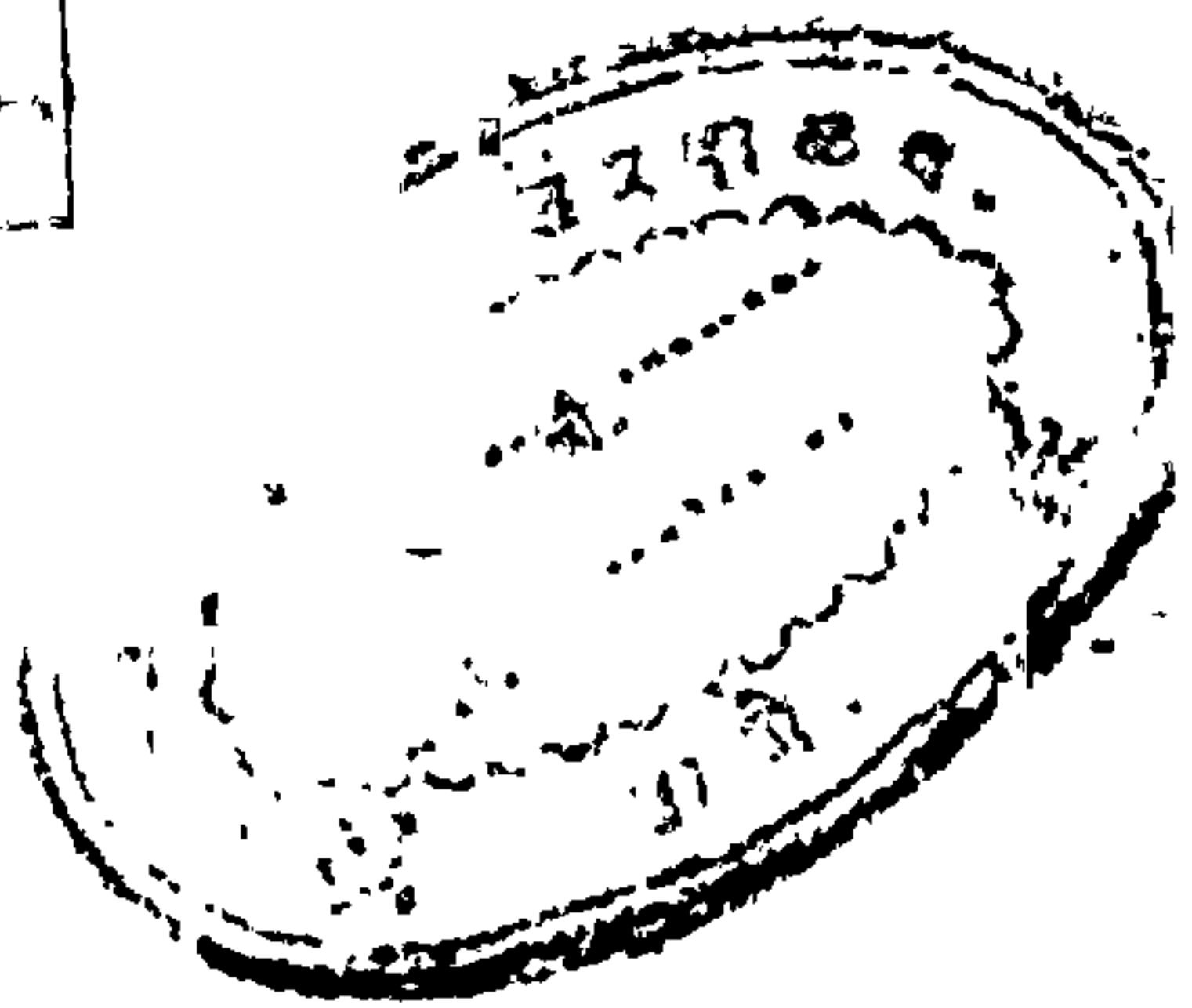
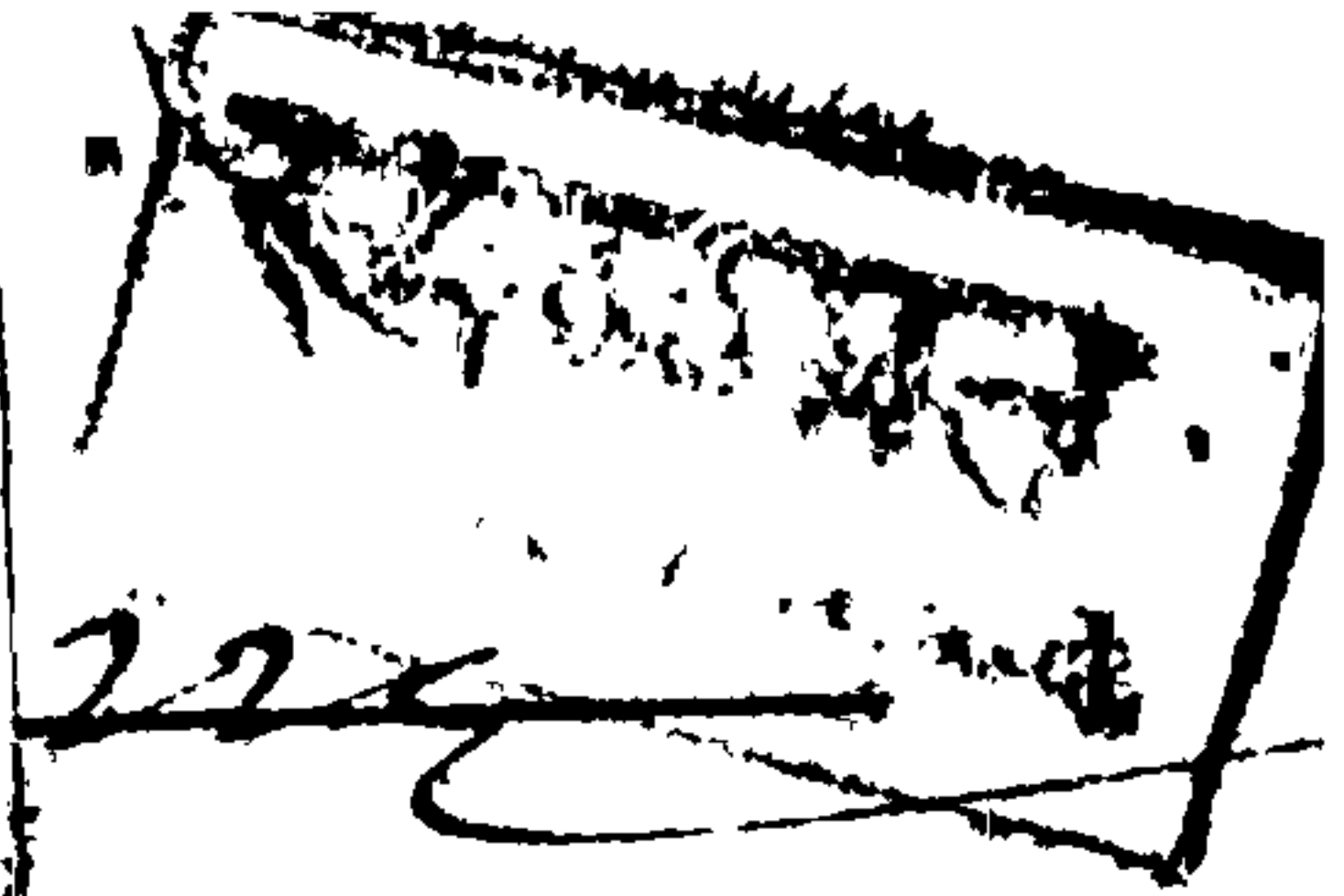

REFBK-0003026

न. ग्रं. सं. ठाणे

निबंध

६९२

सं. २१८

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
नं. २२६

ने अंध

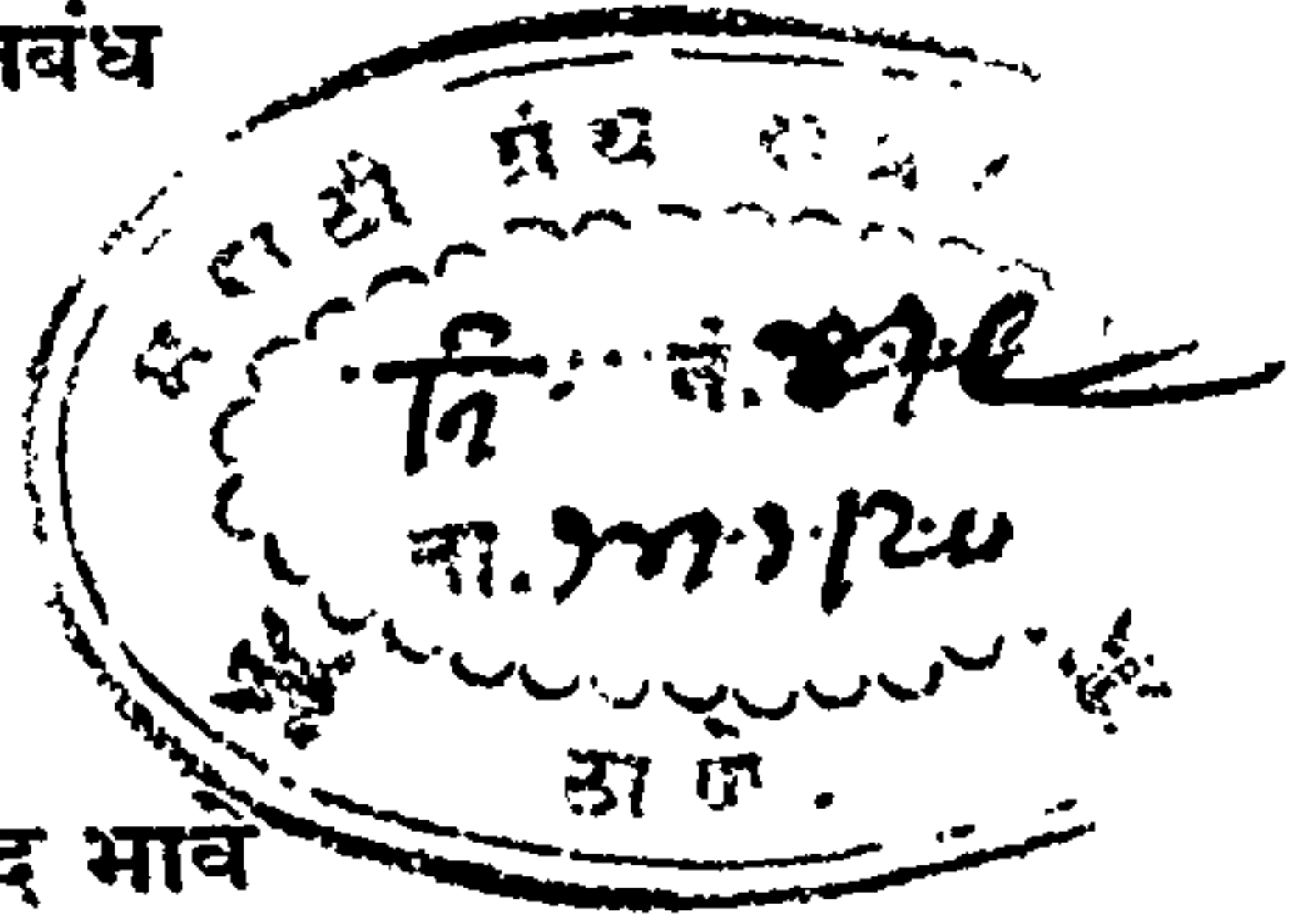

गडकऱ्यांचा विनोद

चर्चात्मक निबंध

लेखक

शिवराम गोविंद भावे

REFBK-0003026

सह्य प्रकाशक मंडळी

गिरगांव, मुंबई

१९२६

मुद्रक.—अनंत आर्त्तमोराराम मोरमकर, श्री लक्ष्मी-नारायण छापखाना,

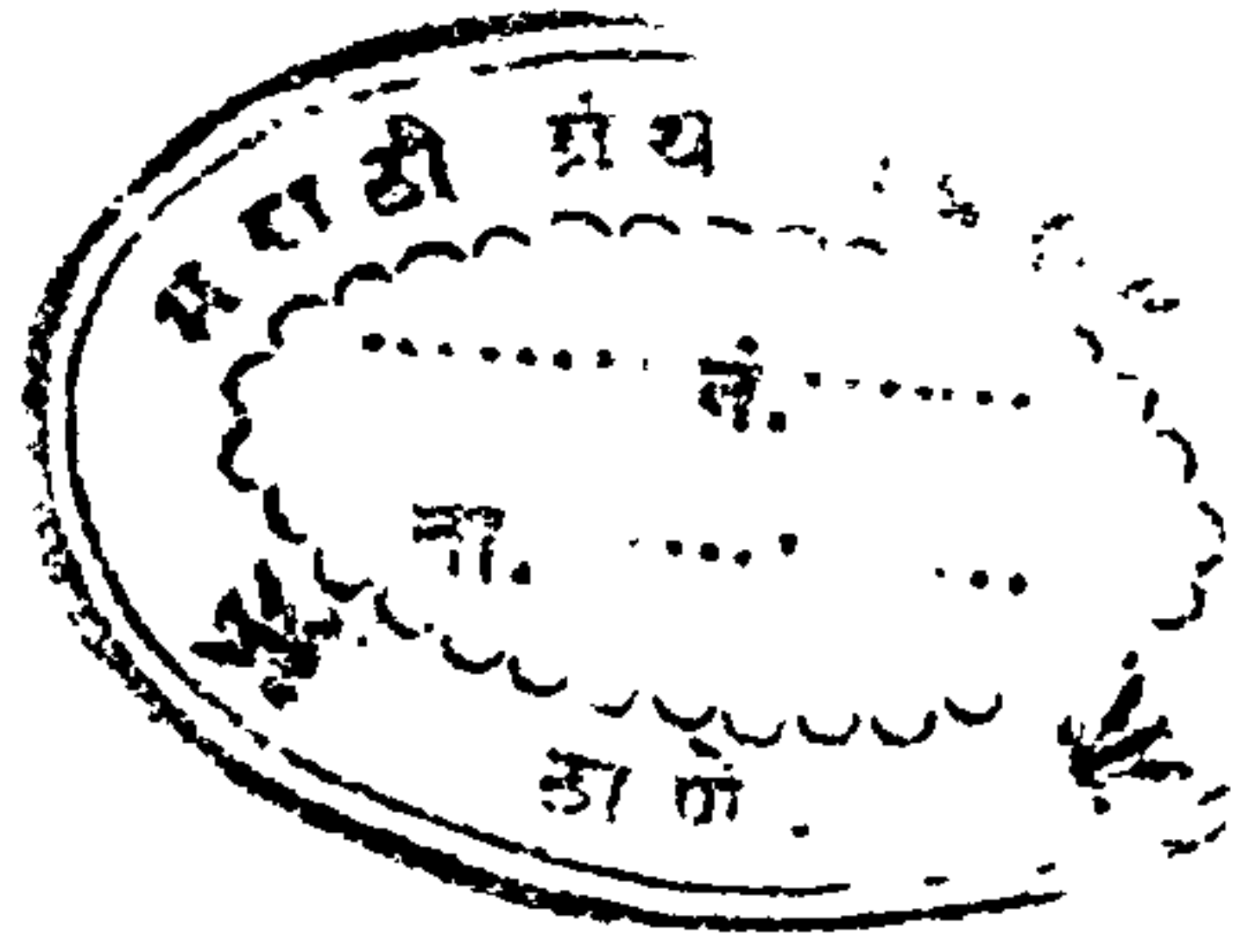
३६४ ठाकुरद्वार मुंबई; प्रकाशक—सह्य प्रकाशक

संडळीकरितां शिवराम गोविंद भावे

आंवेवाडी, गिरगांव, मुंबई.

प्रथमावृत्ति

सर्व हक्क स्वाधीन

प्रास्ताविक

फर्ग्युसन कॉलेजांतील महाराष्ट्र वाङ्मय मंडळातर्फे १९२५ च्या जानेवारी महिन्यांत मी एक व्याख्यान दिलें; त्या वेळीं या विषयाची प्रथम चर्चा केली. व्याख्यानाकरितां तयार केलेल्या टिपणांवरून १९२६ चे एप्रिल महिन्यांत, प्रस्तुतचा निबंध मुंबईच्या साहित्यसंमेलनांत वाचण्याकरितां म्हणून लिहिला. कार्यबाहुल्यामुळे संमेलनांत कोणताच निबंध वाचण्यांत आला नाहीं; यामुळे माझा निबंधही जाणत्यांपुढें चर्चेला येऊं शकला नाहीं.

म्हणून मोकळी चर्चा व्हावी या उद्देशानें मी तो प्रसिद्ध करित आहे. निबंधांत अनेक ठिकाणीं सांगितलेली गोष्टच मला या ठिकाणीं पुन्हां एकवार सांगावयाची आहे. आणि ती ही कीं, माझ्या निबंधाची चर्चा निर्विकारपणानें, वैयक्तिक अभिमान किंवा दुरभिमान न बाळगतां व पूर्ण शास्त्रीय दृष्टीनें व्हावी. अशी जी टीका होईल तिलाच फक्त मी उत्तर देऊं शकेन. इतर दृष्टींच्या टीकांकडे पूर्ण दुर्लक्ष करणें हेंच मीं श्रेयस्कर ठरविलें आहे.

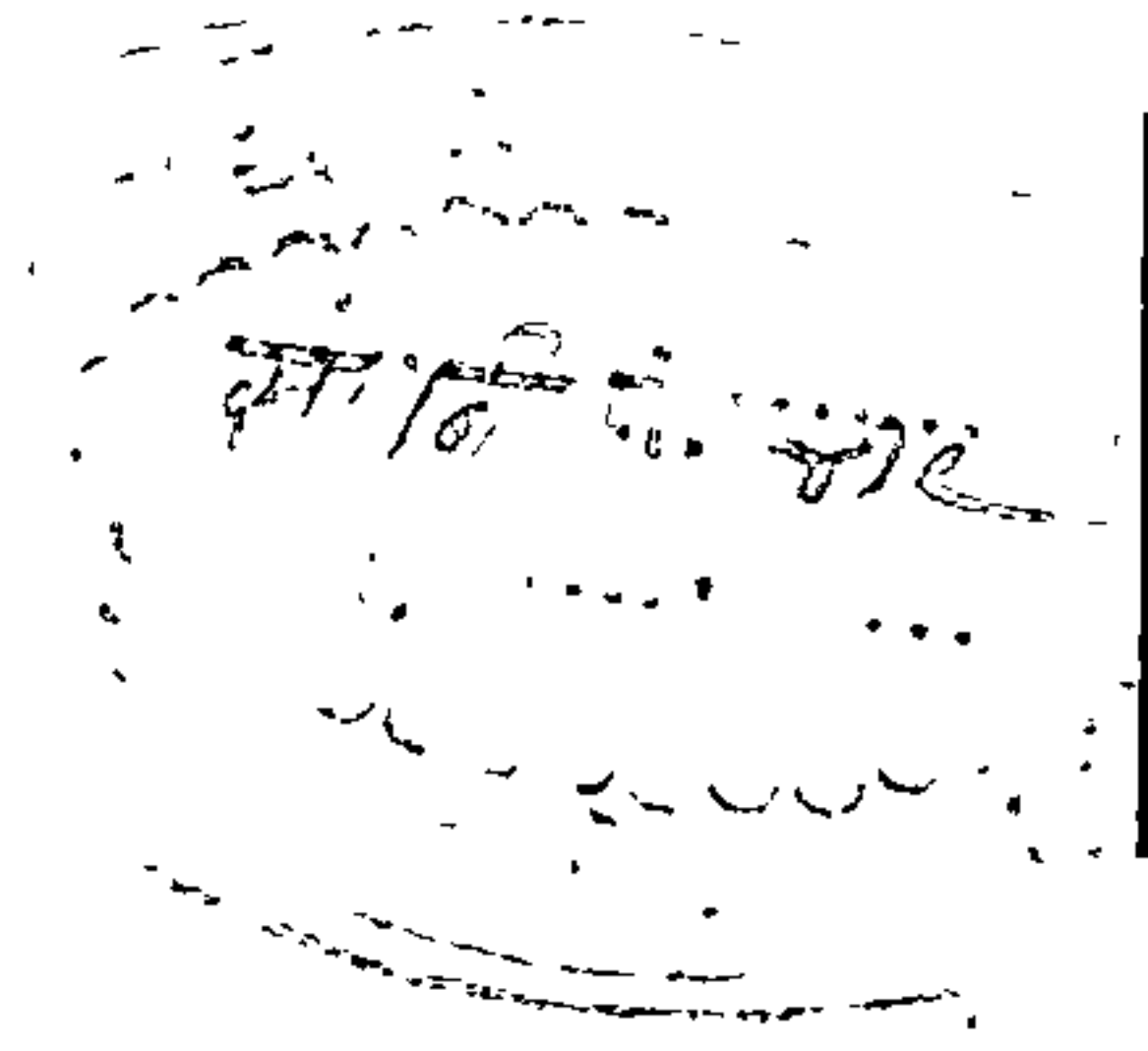
नोव्हेंबर १९२६

शिवराम गोविंद भावे

सूचना

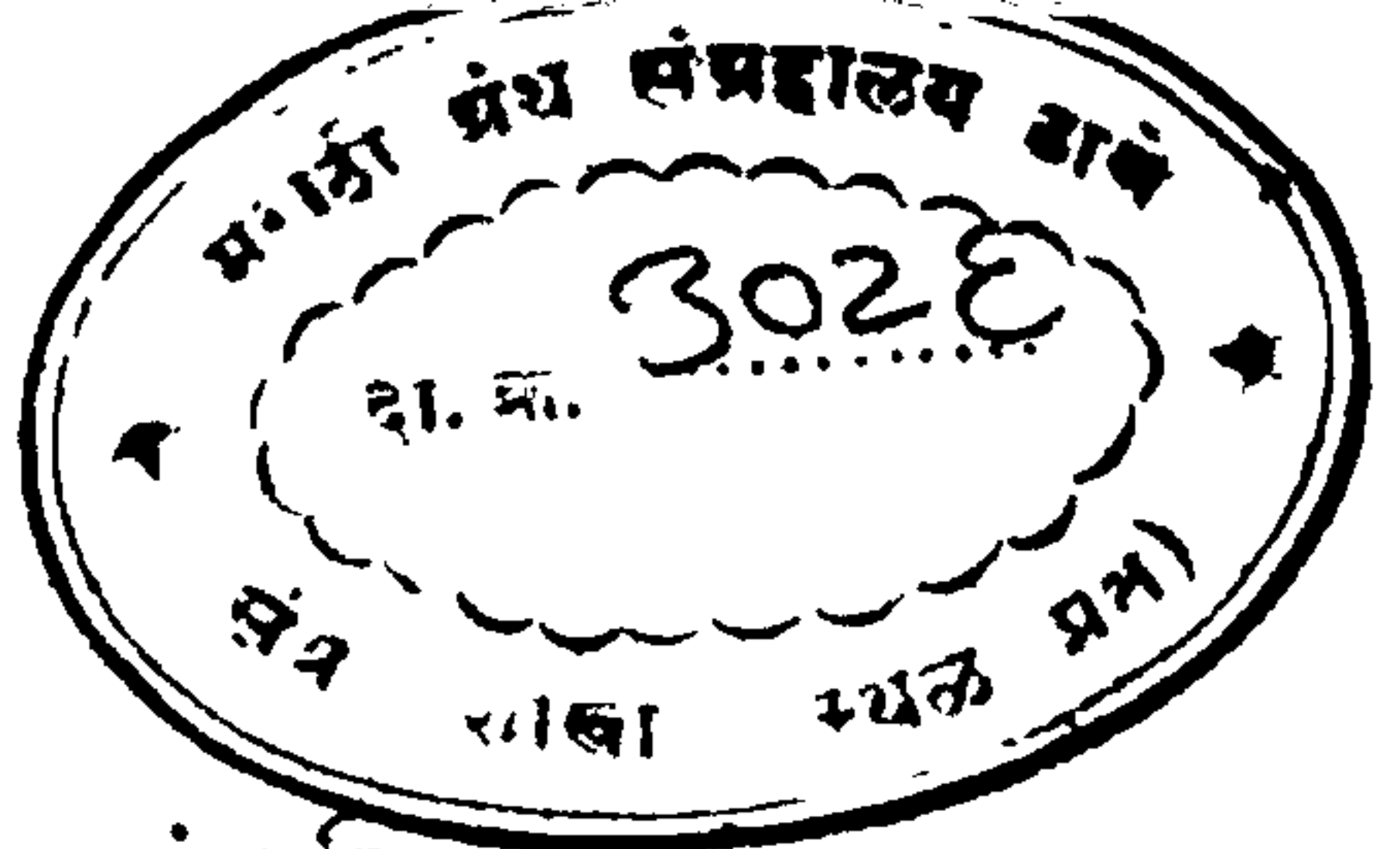
निबंध लिहितांना गडकऱ्यांच्या पुस्तकांच्या खालील आवृत्त्यांचा उपयोग केलेला आहे.

एकच प्याला	आवृत्ति तिसरी	१९२२
पुण्यप्रभाव	आवृत्ति पहिली	१९१७
प्रेमसंन्यास	आवृत्ति तिसरी	१९२५
भावबंधन	आवृत्ति दुसरी	१९२४
राजसंन्यास	आवृत्ति दुसरी	१९२२
वाग्जैजयंती	आवृत्ति पहिली	१९२१
वेड्यांचा बाजार	आवृत्ति पहिली	१९२३
संपूर्ण बाळकराम	आवृत्ति पहिली	१९२५

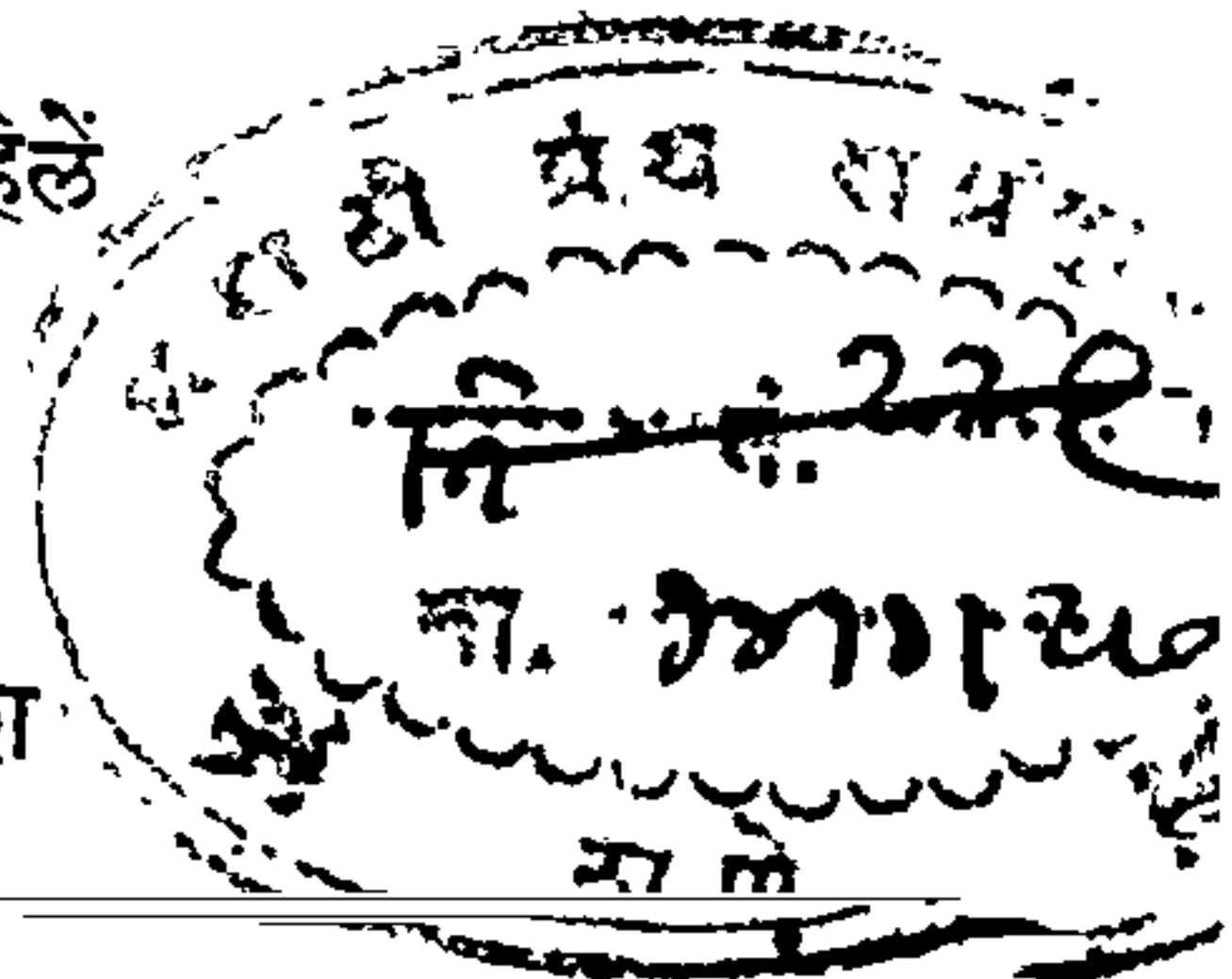
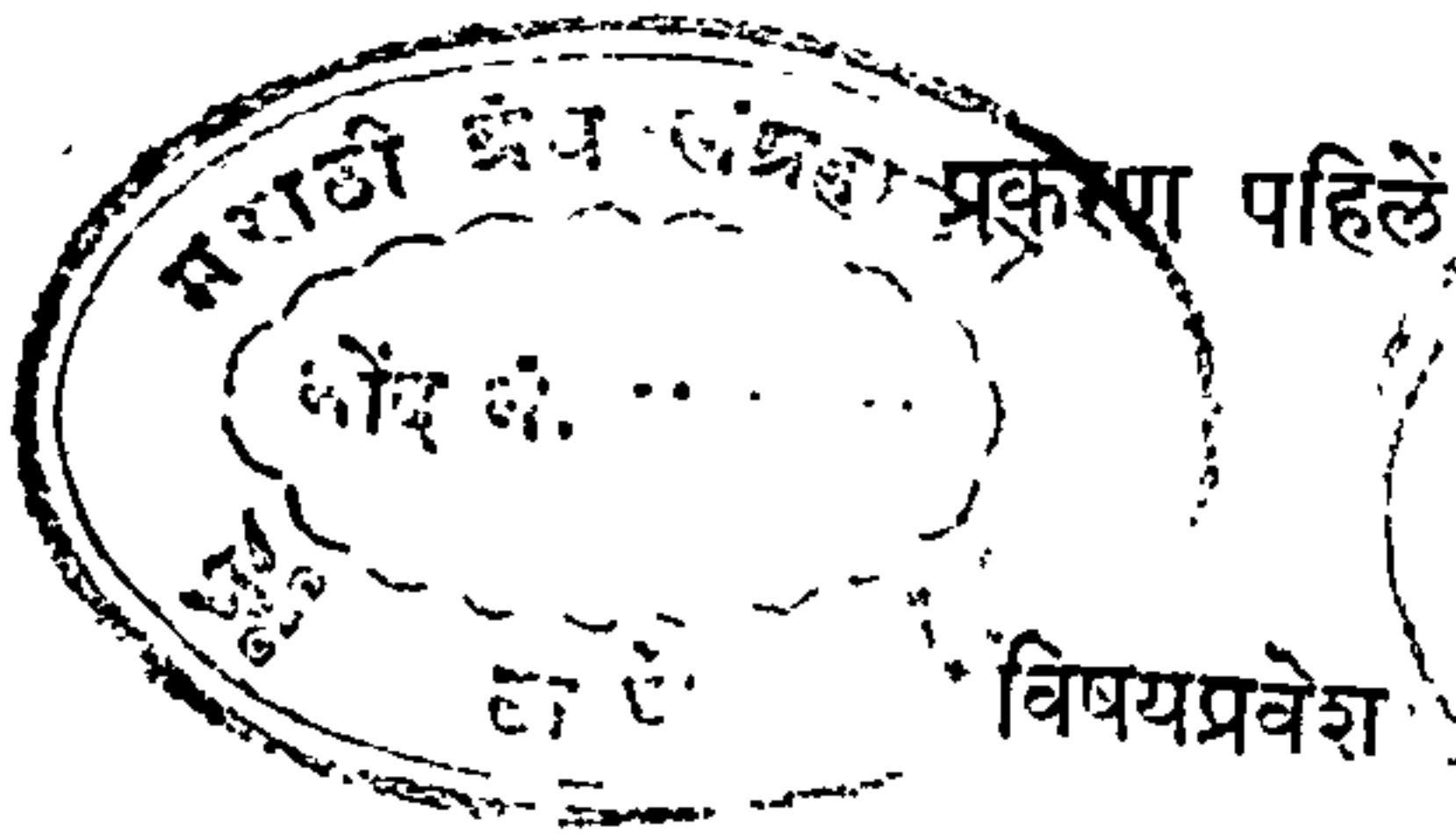

ग ड क ज्यां चा .

वि नो द

सं. नि. ३१९

‘ पुस्तकांतील विनोद तर इतक्या बहारीचा आहे कीं, वाचकांच्या हंसतां हंसतां मुरकुंड्याच वळतील : ’ विनोदी पुस्तकांची अशाच तऱ्हेची शिफारस महाराष्ट्र सारस्वतांत अलीकडे चोहोंकडून होते. पोट धरवून हंसावयास लावून आंतड्यांना व्यायाम देणें हेंच विनोदाचें प्रमुख चिन्ह असें सदभिरुचिसंपन्न म्हणून गाजलेल्या केसरीकडून सुद्धां वाचकांस अभिप्रायाच्या रूपानें शिकविलें जातें; तेथें इतरांचा काय पाड ! आणि मग विनोदासंबंधीं चांगल्या सुशिक्षितांच्या अंतःकरणांत सुद्धां विकृत कल्पना बिंबून भलत्याच विनोदाची वाहवा चोहोंकडे झाल्यास काय नवल !

वास्तविक विनोद व तो ज्याचा कारक आहे तें हास्य या संबंधीं पाश्चात्य विद्वानांनीं इतका ऊहापोह केलेला आहे कीं,

इंग्रजी शिकलेल्या मंडळीत तत्संबंधी निदान सर्वसामान्य अशा स्पष्टशी रूपरेखा तरी माहित असावयास पाहिजे. निवळ मराठी वाचकांस या विषयासंबंधी माहिती मिळण्याचें एक उत्कृष्ट साधन केळकर यांच्या 'सुभाषित आणि विनोद' या पुस्तकानें प्राप्त झालेलें आहे. तथापि सूक्ष्म विचार करून शोचक मत व्रजविण्याऐवजी, नानार्थानें वापरलीं गेल्यामुळें ज्यांचेमध्ये वास्तविक आज कांहींच अर्थ उरला नाहीं अशीं पोकळ व सर्वसामान्य विशेषणें देऊनच टीकाकार आपलें काम भागवत आल्यामुळें गडकन्यांसारख्या प्रतिभावान नाटककाराच्या व उपरोधिक लेखकाच्या विनोदाची चर्चा करण्यापूर्वी या विनोद विषयासंबंधी अगदीं सामान्यच कां होईना, पण थोडें विवेचन करणें आवश्यक आहे. नाहींतर गडकन्यांच्या विनोदाची चर्चा तितकी सुलभग्राह्य होणार नाहीं. अर्थात् हें विवेचन शक्य तितक्या सूत्रबद्ध रूपानें करावें लागल्यामुळें कार्यकारणभावांची मीमांसा त्यांत करणें शक्य नाहीं; आणि यामुळेंच त्यांतील कांहीं विधानें सिद्धांतरूप व आग्रही स्वरूपाचीं वाटतील; परंतु असें होणें अपरिहार्य आहे; आणि हे सूत्रमय विचार आज साधारणतः सर्वत्र मान्य आहेत एवढेंच फार तर अशा आक्षेपकांच्या समाधानार्थ म्हणतां येईल.

। हास्यप्रतिपत्ति हें सर्व प्रकारच्या विनोदाचें एक मुख्य लक्षण आहे. अर्थात् मनाच्या संस्कारक्षमतेनुरूप, उपजत

संस्कृतिभेदाअन्वये आणि मनोरचनेच्या प्रकारप्रमाणे, अत्यंत नाजूक स्मितापासून तों अगदी धडाक्याच्या हंशापर्यंत हास्याच्या अनेक पायऱ्या होतील, व साहजिकच मग विनोदाचे तितके भिन्न भिन्न प्रकार कल्पितां येतील! अशा तऱ्हेने कांहीं प्रकार कल्पून त्यांत उच्चनीचपणा मानण्याचाही प्रघात चालत आलेला आहे.

हास्य कां उत्पन्न होते हा एक गहन प्रश्न आहे. चमत्कृति, कार्यकारणभाव न कळल्यामुळे विचित्र वाटणारी गोष्ट, असंबद्धता व अपूर्वाई इत्यादि कारणांमुळे हास्योत्पत्ति होते; व याच साधनांनीं विनोद साधला जातो.'

अशा विनोदांत कोटी हा अगदी सामान्य असा प्रकार होय. शब्दाचा मूळ अभिप्रेत असलेला अर्थ एकदम बदलून त्याला निराळाच व चालू विषयाशी असंबद्ध असा अर्थ प्राप्त करून देणे व ऐकणाराच्या मनांत आश्चर्य आणि कुतूहल उत्पन्न करणे; किंवा एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ एकाच दमांत लागोपाठ व्यक्त करण्याची कसरत दाखवून ऐकणाराचे मन उलहसित करणे; हे कोटीचे स्वरूप व कार्य आहे! अशा प्रकारच्या विनोदाला प्रतिभेपेक्षां सराव, बुद्धिचापल्य व शब्दार्थज्ञान यांचाच जास्त उपयोग होत असल्याने कोटीबाजपणा हा पुष्कळ आढळतो. व त्याचा पुष्कळदां अतिरेकही होतो. कोटी एकदांच आल्हाद देणारी असल्याने प्रतिक्षणीं नवीन कोटी करण्याची आवश्यकता

उत्पन्न होते. व मग कोटीबाज मनुष्याला तेवढाच एक उद्योग होऊन राहतो. कोटीतही भिन्नभिन्न प्रकार आहेत; व एखाद्या कोटीने अत्यंत उच्च आनंद प्राप्त होतोही. पण असे सामर्थ्य असणारे चार्लस लॅब सारखे ग्रंथकार अत्यंत विरळा.

यानंतर | विनोदाचा दुसरा प्रकार म्हणजे ज्याला केळकर यांनी विनोदवचन हें नांव दिलें आहे तो होय. कोटीत फक्त एका शब्दाच्या कसरतीचा प्रश्न असतो; विनोदवचनांत एका संबन्ध कल्पनेचा चमत्कृतिपूर्ण किंवा असंबद्धतापूर्ण असा उठाव करावयाचा असतो. एखादी कल्पना सजवावयाची या दृष्टीने यांत प्रतिभेचा संबन्ध कोटीपेक्षां अर्थातच अधिक. मात्र बाकीचा प्रकार जवळ जवळ कोटीसारखाच

ह्या | दोन्ही प्रकारांत शब्दार्थावर भर फार. म्हणून यांना आपण शब्दनिष्ठ विनोद - ज्याला इंग्रजीत 'Wit' म्हणतात - म्हणूं. शब्दनिष्ठ विनोद हा तात्कालिक, निवळ बुद्धिजन्य व बुद्धिगम्य आणि पुष्कळदां अस्वाभाविक कल्पनांवर आधारलेला असल्यामुळे त्याची प्रत तितकीशी वर लागत नाही. ज्यांना मनुष्यस्वभावाच्या व मनुष्यांमनुष्यांतील परस्परसंबंधांच्या वारकाया पाहून मनाला संतोषविण्याचें सामर्थ्य व कला, ही साध्य झाली आहेत त्यांना तर निवळ शब्दनिष्ठ विनोदापासून फारसा आल्हाद होत नाही. अर्थातच बाल्यावस्थेतील किंवा अप्रगल्भावस्थेतील मनुष्यांस हाच विनोद उलट जास्त रम्य

चाटतो. व दुसरा जो प्रकार आतांच सांगावयाचा आहे त्या प्रकारचा विनोद त्यास बहुधा आकलनही करतां येत नाही.

हा, दुसरा प्रकार म्हणजे भावनानिष्ठ विनोदाचा. यांत मनुष्याच्या विचारशक्तीपेक्षां भावना जागृत करण्याचाच जास्त प्रयत्न असतो. सर्व भावना एकदम उचंबळून येऊन मनाची वृत्ति उल्लसित होणें आणि हृदयांतील हास्याच्या लहरीबरोबरच स्वाभाविकपणें चेहन्यावर तात्काळ स्मिताची लकेर उठणें हे कार्य अशा विनोदानें होतें. या विनोदाला शब्दनिष्ठ विनोदाचें साह्य कधीं असतें किंवा कधीं नसतें; पुष्कळदां नसतेंच. किंबहुना हा विनोद शब्दांशिवायही अनुभवितां येतो.

चमत्कृतिजनक, असंबद्धतापूर्ण किंवा अपूर्वतादर्शक देखावा उत्पन्न करणें; परिस्थितीच अशा प्रकारची दाखविणें कीं, निवळ अशा परिस्थितीपासूनच हास्योत्पत्ति व्हावी; किंवा मनुष्याच्या स्वभावाची अशी एखादी छटा दाखविणें कीं त्यामुळें एकीकडे त्या मनुष्याविषयीं जिह्वाळा वाटत असूनही मनांत हास्य यावें; अशा प्रकारांनीं हा विनोद सिद्ध होतो. एखादें नाटक रम्य सजावटीनें रंगभूमीवर चाललें असतां एकाएकीं कोणा नोकरानें या बाजूनें त्या बाजूस जावें हा प्रकार अशापैकींच होय. वास्तविक यांत कोणी कांहीं बोलत नाही. शब्दांनीं भाव व्यक्त करण्याचा प्रयत्न किंवा हेतु नाही. तथापि हा अनपेक्षित प्रकार पाहून रसभंगामुळें उद्देग वाटण्याऐवजीं

सहृदय माणसाला कौतुकच वाटतें; व त्याच्या चेहऱ्यावर स्मित झळकल्यावांचून राहत नाही. दुसरें एक उदाहरण घ्यावयाचें तर अशी कल्पना करा कीं, एक लहान चार पांच वर्षांचा मुलगी हातांत खाऊ घऊन दारांत उभी आहे आणि तिच्या घराचें तिच्याशीं नेहमीं खेळणारें बागडणारें लहानगें कुलुंगें कुत्रें स्वतःला त्या खाऊंतील थोडा तुकडा मिळावा या हेतूनें तिच्या पायांत घोटाळत आहे. अशा वेळीं ती मुलगी जर आपल्या बोंबड्या शब्दांनीं त्याला म्हणेल कीं, 'गुलामा, तुला आई नेहमीं खाऊ देते त्या वेळीं तू आम्हांला कांहीं देतोस कां ? मग आज आमच्या जवळ कां मागतोस ? आं ! सांग पाहूं ? लबाड कुठला !' तर हा प्रसंग पाहणाराची मनोवृत्ति उल्हसित होऊन त्याचें अंतःकरण मुदित झाल्यावांचून राहणार नाही. वास्तविक मुलीच्या शब्दांत हार्यपर असें कांहीं नाही. पण लहानपणच्या सरळ स्वभावानुरूप कुत्रा आणि मनुष्य यांतील भिन्न भाव न जाणतां मुलीनें त्याच्याशीं समान भावनेनें भांडावयास निघावें ही चमत्कृति इतकी हृद्य आहे कीं, शब्दाच्या साहाय्याशिवायच ती कोणाच्याही मनांत सांत्विक हास्य उत्पन्न करण्यास समर्थ आहे. अशा प्रकारचा अत्यंत उच्च दर्जाचा विनोद मराठीत दुटप्पी कीं हुहेरी या कादंबरींत अत्यंत प्रकर्षानें सांपडतो.

या शब्दनिष्ठ व भावनानिष्ठ विनोदांमध्ये जाणते लोक

दुसऱ्या ँ प्रकाराला जास्त किंमत देतात. विनोदाचा मुख्य उपयोग म्हणजे मनांतील इतर सुखदुःखमिश्रित विचारविकारांना हांकून लावून अंतःकरण उल्हसित व मुदित करणे हा जर घेतला तर जाणत्यांचे हे मतच योग्य म्हणावे लागेल. कारण शब्दनिष्ठ विनोद अंतःकरणापर्यंत पोचतच नाही; निवळ बुद्धीला आपल्या चमत्कारकत्वाने तो हलवितो व तेही अगदी थोडा वेळ. हा विनोद थोडा तरी भावनासूचक असेल तर त्यापासून प्रगल्भ मनुष्याच्या अंतःकरणाला वचचित आनंद होईल. परंतु असा प्रसंग विरळा हे वर लिहिलेच. उलट भावनानिष्ठ विनोद हा एकदम अंतःकरणाशीच हात घालीत असल्यामुळे ज्या मानाने तो प्रतिभासंपन्न असेल, त्या मानाने तो अंतःकरणांतील इतर विचारविकारांची हकालपट्टी करतो. अशा उत्कृष्ट विनोदप्रतीतीनंतर अंतःकरणांत उल्हास व प्रमोद यांखेरीज इतर कशाला जागाच राहत नाही. शेक्सपिअरचे मिडसमर नाईट्स ड्रीम, किंवा रोमिओ आणि ज्यूलिएट मधील नर्सचा प्रवेश, किंवा मच अँडो अबॉउट नथिंगमधील डॉगबेरीचा प्रवेश वगैरे ज्यांनी वाचले असतील त्यांना या विधानाची सत्यता तेव्हाच पटेल.

या दोन्ही प्रकारांत निरनिराळ्या आणखी पुष्कळ तऱ्हा निघतील. त्यांसंबंधी विवेचन करीत बसण्याची ही जागा नव्हे. तथापि विनोदवचनांतील एका विशिष्ट प्रकाराचा मात्र उल्लेख

थोडक्यांत केला पाहिजे. | असंबद्ध कल्पना हा विनोदवचनाचा प्राण होय. ही असंबद्धता प्रमुखतः दोन प्रकारांनी व्यक्त करतां येते. एक अगदी क्षुद्र गोष्टींना मोठमोठ्या गोष्टींच्या पदाला चढवून. किंवा उलट मोठ्या गोष्टींना क्षुद्र गोष्टींच्या पदवीला पोंचवून. | यांची उदाहरणे गडकऱ्यांच्या विनोदाची चर्चा करतांना पुष्कळ मिळतील. तूर्त एवढेंच ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे कीं, |यांपैकी दुसरा प्रकार पहिल्यापेक्षां अत्यंत नीच होय. | एखाद्यानें तुलना करतांना प्रत्यक्ष गाढवाला अगदीं सर्वगुणसंपन्न मनुष्याच्या पदवीला चढवून चमत्कृति उत्पन्न केली व त्यांत उपहास करण्याचा हेतु नसला तर तो विनोद पुष्कळ बरा. परंतु उलट द्रौपदी, सीता यांच्यासारख्यांना बाजारबसव्यांच्या पदाला पोहोंचविणारानें विकृत रुचीच्या मंडळींत कितीही हंशा पिकविला तरी तो विनोद दुष्ट व अमानुषच समजला पाहिजे.

भावनानिष्ठ विनोदांतही श्रेष्ठ, कनिष्ठ अनेक पायऱ्या आहेत. पण तो या निबंधाचा विषय नव्हे. तथापि प्रत्यक्ष विषयाला सुरवात करण्यापूर्वी या दोन्ही प्रकारच्या विनोदास हीनत्व कशानें येतें हें थोडक्यांत सांगणें जरूर आहे.

| विनोद अगदीं स्वाभाविक पाहिजे. ओढून ताणून अथवा तीच तीच कल्पना लांबवून विनोद करण्याचा प्रयत्न केल्यास यामुळे विनोदाऐवजीं विरस मात्र होतो. |

। विनोद सहसा दुसऱ्या कोणत्याही भावनेशीं मिश्र असूं नये. नाहीतर पूर्ण आनंदमय हास्य प्रतीत होणार नाही. भावनानिष्ठ विनोद अनुभवीत असतांना किंवा शाब्दिक विनोद ऐकत असतांना विनोदविषयाशीं जिऱ्हाळा वाटला पाहिजे. त्याबद्दल तिरस्कार यत्किंचितही उत्पन्न होतां कामा नये. यामुळेच उपहासपर व उपरोधिक विनोदाला साहित्यशास्त्रज्ञांनीं अत्यंत नीच कोटींत लोटलें आहे !

। विनोद सात्त्विक व शुद्ध असावा. त्यांत अश्लीलतादोष सहसा नसावा. परंतु अश्लीलतेशिवाय विनोदवचन — अश्लीलप्रसंगदर्शन तर कधींच कोणाला मंजूर होणार नाही — सिद्धच होत नसेल तर अश्लीलता अत्यंत गूढ तरी ठेवावी ।

। अशा तऱ्हेनें स्वाभाविक, प्रतिभासंपन्न, हृद्य, शुद्ध व अन्यविकाररहित अशा विनोदालाच कोणीही खरा विनोद म्हणेल; त्यांतही निवळ शब्दनिष्ठ विनोदापेक्षां भावनानिष्ठ विनोदच रसिकरंजन अधिक करील; इतर प्रकारचा ओढून ताणून आणलेला, उपहास, हेटाळणी इत्यादि विसंगत भावनांनीं मिश्रित अथवा अपवित्र झालेला विनोद, मग तो शब्दांची कितीही गोड कसरत करून व्यक्त केलेला असला तरी हीनच म्हणावा लागेल. । आणि अशा विनोदामुळे हंसून मुरकुंड्या वळतात अशी कोणी त्याची जरी अज्ञानाने

चाखाणणी करीत असेल तरी जाणत्यांनी त्यासंबंधी सत्य कल्पना निर्विकारपणे प्रसृत केली पाहिजे.

× × × × ×

अशी ही दृष्टि ठेवून गडकऱ्यांच्या विनोदाचें निर्विकार मनानें व समतोल बुद्धीनें विवेचन करावयाचें म्हणजे आजच्या काळांत अत्यंत धाडसाचें काम आहे. आज गडकरी कांहीं एका विशेष गोष्टीकरितां प्रसिद्ध असतील तर ते विनोदाकरितां प्रसिद्ध आहेत. गडकऱ्यांच्या विनोदपद्धतीचा एक सांप्रदाय वनत चालला असून सांप्रदायाच्या अभिमानानें त्यांच्या भक्तांनी ठिकठिकाणीं जाऊन आपल्या सांप्रदायाचीं स्तुतिस्तोत्रें गाण्याचा प्रघात चालू केला आहे. अशा स्थितींत गडकऱ्यांच्या विनोदाविषयीं आजपर्यंत निघत असलेल्या सुराशीं विसंवादी असा सूर मी काढल्यास सांप्रदायिकांकडून तर मजवर काहूर होईलच; परंतु इतरही कांहीं थोडीथोडकां मंडळी मजवर डोळे वटारणार नाहींत. आणि म्हणूनच मी माझ्या प्रयत्नाला धाडस म्हणतो. तथापि गडकरीवाङ्मयाचा मी आज सतत पांच वर्षे अत्यंत सूक्ष्मपणे अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करीत आलों आहे; त्यांचीं नाटके या अभ्यासाच्या दृष्टीनें रंगभूमीवर मी अनेक वेळां पाहिली आहेत. आणि त्यानंतर त्यांच्या विनादाविषयीं जें माझे मत झालें तें अनेक दृष्टींनीं

पहातां जनतेस — निदान जाणत्या जनतेस — विदित करण्याची आतां वेळ आली आहे असें माझे प्रामाणिक मत झाल्यामुळे मी हें धाडस करण्यास प्रवृत्त झालों आहे.

+ + + + +

सांप्रदायिकांच्या दृष्टीनें गडकऱ्यांचा विनोद कसा आहे हें प्रथम पाहूं. मग त्यांच्या या दृष्टीतील योग्यायोग्यता तपाशीत जातां जातां प्रस्तुत विषयाची सांगोपांग चर्चा सहजच होईल. सांप्रदायिकांचें मत एका भारदस्त गृहस्थानें अगदीं भारदस्तपणानें दोन ठिकाणीं व्यक्त केले आहे. प्रि. गोविंद चिमणाजी भाटे हे प्रेमसंन्यासाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या आपल्या प्रस्तावनेत (पृष्ठ ५) म्हणतात,

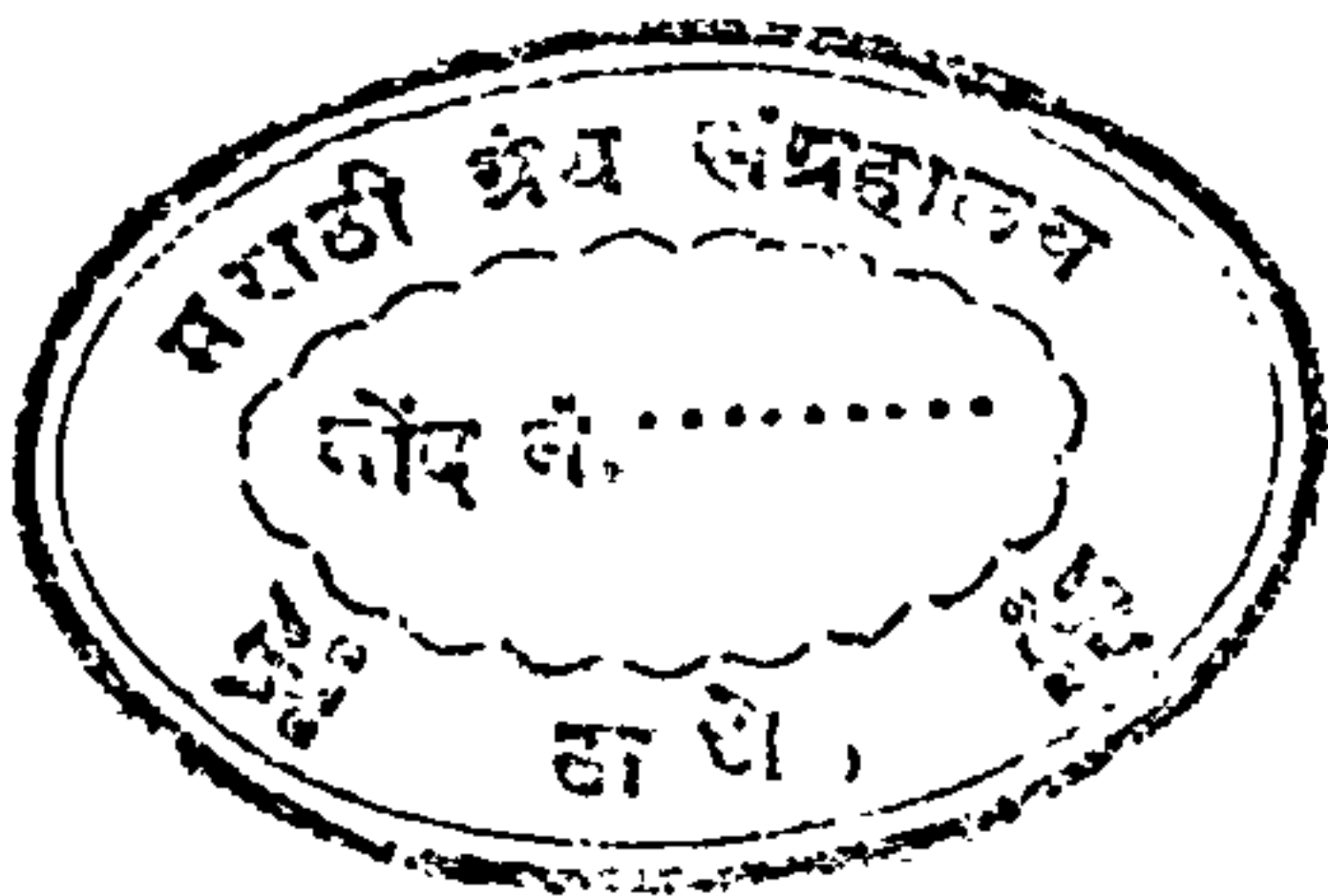
या नाटकांतील विनोद तर इतका उत्तम साधला आहे कीं, त्याची स्तुति करावी तितकी थोडीच होईल. या विनोदाची खुबी ही आहे कीं, त्यांत अश्लीलपणाचा, फाजीलपणाचा, वीभत्सपणाचा, कुत्सितपणाचा किंवा हिडिसपणाचा अंश सुद्धां नाही. आजपर्यंतच्या बहुतेक नाटकांतील विनोदांत वरच्यापैकी कोणता तरी दोष आहेच. परंतु असा निर्दोष, असा आनंद देणारा व असा उच्च दर्जाचा विनोद क्वचित् दृष्टीस पडेल. या दृष्टीनें रा० गडकऱ्यांचें गोकुळ हें पात्र म्हणजे प्रतिभाशक्तीचा अद्वितीय मासला आहे असें म्हटल्यावांचून रहावत नाही.

नंतर दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेमध्ये (पृष्ठ १०)
१९२२ सालीं प्रि. भाटे पुन्हां लिहितात,

कै. गडकऱ्यांच्या नाटकपंचकांतला तिसरा विशेष म्हणजे त्यांचीं विनोदी पात्रें - - - - . इतर नाटककारांचीं पात्रें नुसता पाचकळपणा करून किंवा धांगडधिंगा घालून किंवा शब्दांवर शूष्क कोट्या करून किंवा शेवटीं बीभत्स व अश्लील गोष्टींचा आश्रय करून प्रेक्षकांना हंसवितात; म्हणजे इतर नाटककारांचा विनोद फार हलक्या दर्जाचा आहे तर गडकऱ्यांचा विनोद फार उच्च दर्जाचा आहे. गडकऱ्यांचा विनोद अर्थचमत्कृतीनें आनंद देतो; त्याला अश्लीलपणाचा किंवा वीभत्सपणाचा वास सुद्धां येत नाही - - - - . गडकऱ्यांचा विनोद खरोखर शुद्ध, सात्त्विक, आनंद देणारा आहे. या बाबतींत गडकऱ्यांनीं शेक्सपीयरच्या वर कडी केली आहे असें मोठ्या अभिमानानें म्हणतां येतें. शेक्सपीयरच्या नाटकांत विद्यार्थी विद्यार्थिनींनीं न वाचण्यासारखे पुष्कळ भाग आहेत व म्हणूनच शेक्सपीयरच्या शाळेंत वाचण्यालायक अशा निराळ्या आवृत्त्या काढाव्या लागल्या आहेत. गडकऱ्यांच्या बाबतींत एखाद दुसऱ्या टिकाणाखेरीज अशा आवृत्ति काढण्याची आवश्यकता वाटणार नाही असें वाटतें. शेक्सपीयरच्या काळीं लोकांची अभिरुचि अश्लीलप्रिय होती म्हणून शेक्सपीयरला अश्लील प्रकार आपल्या नाटकांत नाइलाजानें आणावे लागले असें

शेक्सपीयरच्या तर्फेने म्हणण्यांत येते. पण तसे पाहिले असता महाराष्ट्रांतील लोकांची अभिरुचि शेक्सपीयरच्या काळच्या लोकांच्या अश्लीलप्रियतेपेक्षां कमी आहे अशांतील भाग नाही. पण शेक्सपीयर जसा त्या काळच्या अभिरुचीला खुशी राखण्याच्या मोहाला बळी पडला त्याप्रमाणे गडकरी मोहाला बळी पडले नाहीत म्हणून गडकऱ्यांनी शेक्सपीयरवर कडी केली असे मला वाटते.

शेक्सपीयरपेक्षांही गडकऱ्यांना वर नेऊन बसविल्यानंतर यापेक्षां जास्त असे त्यांच्या स्तुतिपर कोणी सांप्रदायिक लिहू शकू शकेल असे वाटत नाही. तेव्हां आतां केवळ समतोल दृष्टीने विचार करणाराला हाच विनोद कसा दिसतो हे पाहून मग या दोन दृष्टींतील योग्यायोग्यता पारखणे सुलभ जाईल.

प्रकरण दुसरें

वाग्वैजयंती व विनोदी लेख

गडकऱ्यांच्या नाटकांव्यतिरिक्त इतर वाङ्मयाचा विचार आधीं निराळा केल्यास नाटकांचा विचार साकल्यानें करणें सुलभ व सोयस्कर होईल. नाटकांव्यतिरिक्त गडकऱ्यांचें इतर वाङ्मय म्हणजे त्यांचे विनोदी लेख व वाग्वैजयंती.

वाग्वैजयंतीचा विचार प्रथम केला तर या ठिकाणीं कांहीं गडकरी विनोदी म्हणून चमकत नाहींत असें दिसून येईल. लहान मोठ्या सुमारे १५० कवितांचे चुटके वाग्वैजयंतीत प्रसिद्ध झालेले आहेत; पण त्यांमधून ५ किंवा ६ पेशां जास्त चुटके कांहीं विनोदी म्हणून दाखवितां येत नाहींत. यांत काय करावें ? (पृष्ठ १०) ही कविता क्रमाप्रमाणें प्रथम येते. सर्व संकटांना तोंड देतां येईल पण तोंडाळ बायको कडकडून आली असतां कांहीं उपाय कवीस सांपडत नाहीं; हा

या कवितेचा विषय. येथें विषयांत कवि-सहज असा द्रष्टेपणा कांहींच नसल्यानें काव्यांत मन रमत नाहीं; आणि कल्पना विसंगत, असंबद्ध किंवा अपूर्व नसल्यानें विशेष हर्षरोमांचही उपस्थित होत नाहींत. गडकन्यांच्या अतिशयोक्तीच्या संवयीचा हा एक नमुना आहे इतकेंच. गडकन्यांनीं यशवंतराव खन्यांचे गुरु श्रीधरपंत यांजकडे जरा नजर टाकली असती तर त्यांस इतकें निराश होण्याचेंही कारण नव्हतें.

नंतर सुप्रसिद्ध गुलाबी कोडें (पृष्ठ ५०) पहा. यांतील कल्पना प्रो. सबनिसांसारख्यांस बाष्कळपणाची चाटली तरी रसिकांस तिजपासून आनंद होईल यांत संशय नाहीं. फक्त आहे यापेक्षां जास्त मुग्ध रीतीनें, आणि एवढी लांबलचक हकिकत देत बसण्याएवजीं सूचक व ध्वनिपूर्ण अशा एक दोन श्लोकांतच ती व्यक्त झाली असती तर जास्त बहारीची वठली असती एवढेंच रसिक म्हणतील. या कवितेंत पुष्कळांना विनोद दिसतो; व पतीनें पत्नीचें तोंड बंद केल्याबद्दल पुष्कळजण हर्षित होतात. परंतु या ठिकाणीं विनोदापेक्षां शृंगारच कवीला जास्त अभिप्रेत आहे यांत शंका नाहीं; व मन हर्षित होत असलें तरी तें विनोदाकरितां नसून कवीच्या शृंगारदर्शनाच्या चातुर्यामुळें होतें हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. पत्नीचें तोंड बंद करून कशी गंमत झाली हें

दाखविण्याचा कवीचा येथे खास उद्देश नाही; तर पतिपत्नीमधील नाजूक विप्रलंभाचे हे एक कवीच्या दृष्टीने पाहिलेले दृश्य आहे.

नंतर विहिणींचा कलकलाट (पृष्ठ १५३) ध्या. या ठिकाणी तर अतिशयोक्तीचा कळस आहे. जगांतील सर्व आवाज एकत्र केले असताही त्यांच्याच्याने विहिणींच्या कलकलाटाशी बरोबरी होणार नाही असे म्हणणे म्हणजे निवळ थट्टा आहे; व थट्टा किंवा उपहासमिश्रित विनोद सहृदय वाचकांना कधी आजपर्यंत पटला नाही व पुढेही पटणार नाही.

या उपहासमिश्रित विनोदाचेच आणखी एक उदाहरण म्हणजे हुकमे हुकूम (पृष्ठ १४९) ही कविता. प्रतिभास्फूर्ति झाली नसताही आज्ञेवरहुकूम कविता करावयास बसणे ही यांतील विषयीभूत कल्पना खरोखरच काव्यमय व विनोदपूर्ण आहे. रहाळकरांनी बसे कविता खोलींत लिहायला या आपल्या चुटक्यांत ही कल्पना अत्यंत मनोहर तऱ्हेने मांडली आहे. पण गडकऱ्यांच्या कवितेंतील रांठ व व रुक्ष रचनेमुळे काव्य तर प्रतीत होत नाहीच; उलट साकीच्या मुशीत ओतलेले हे गद्य कानाला बोंचल्याशिवाय मात्र रहात नाही; आणि विनोदाविषयीच म्हटले तर जातां जातां खास अंक काढणाऱ्या मासिकांवर तीक्ष्ण टीका केल्यामुळे अशा संपादकांची चेष्टा करण्याकरितां हे काव्य लिहिले आहे कीं प्रतिभास्फूर्तीखेरीज काव्य रचण्याच्या नसत्या धडपडीविषयी ते लिहिले आहे

याबद्दल मन भिन्न विचारांनी व्यग्र होऊन विनोदप्रतिपत्ति मुळीच होत नाही.

अशाच प्रकारची आणखी एक कविता म्हणजे एक समस्या (पृष्ठ १५५) ही होय. गडकऱ्यांच्या सांप्रदायिकांना या कवितेत अत्यंत बहारीचा विनोद दिसतो व तसें ते जाहीरपणे प्रतिपादनही करतात. गडकऱ्यांच्या कवितेत विनोदस्थळ नाही असें कोणी म्हटलें तर कोणती तरी एखादी कविता घेऊन हा पहा विनोद असें दाखविण्याची सांप्रदायिकांची ही धडपड पाहून खरोखर कौतुक वाटतें. गडकऱ्यांच्या ज्या कित्येक चांगल्या कविता आहेत त्यांपैकी एक समस्या ही आहे. मानव प्राण्याची अत्यंत स्वार्थी वागणूक हा या कवितेचा गंभीर व खोल विषय. घरांतून बाहेर पडतांच वृद्ध विधवा दृष्टीला आली तर तिजविषयी अनुकंपा वाटत नाही; उलट तिरस्कार येतो. गरीब कुणबी पत्र वांचून दाखविण्याची विनंति करित असतां त्याच्याबद्दल जिऱ्हाळा वाटण्याऐवजी त्याचें पत्र चिटोरें म्हणून ताठयानें फेकून देण्यांत येतें. असेच खरोखर करुणा उत्पन्न करणारे प्रसंग दिसले तरी मन विरघळत नाही; आणि एक सुंदर तरुण विधवा दत्ताच्या देवळांत दिसतांच हृदय अनुकंपेनें भरून येतें, आमच्या धर्माबद्दल तिठकारा येतो व एकदम सुधारणेचें भरतें येतें; हा या कवितेचा सारांश; व तिचा शेवटही गोविंदाग्रजांनीं आपल्या प्रतिभेनुरूप गंभीर अशा

अनुष्टुप छंदांत केला आहे. इतक्या या मर्मभेदी व गंभीर कवितेंत गडकन्यांच्या ज्या सांप्रदायिकांना विनोद दिसतो त्यांना गडकन्यांचें रहस्य कळलेंच नाही व नुसती गडकन्यांची स्तुति करून तें कधीच कळणार नाही असें म्हणणें भाग आहे.

शेवटीं आणखी एकच कविता राहिली. आणि तिजमध्ये विनोद पुष्कळच प्रकर्षानें आहे. ही कविता म्हणजे चिंतातुर जंतु (पृष्ठ ३५). या कवितेंतही गडकन्यांच्या नैराश्यपूर्ण गांभीर्याची छटा नाही असें नाही. तथापि कवीनें पुष्कळच हलक्या अंतःकरणानें लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे यांत संशय नाही. जगांत हें काय तें कसें अशी सर्वत्रांनाच शंका असते; परंतु कांहीं कांहींना या शंकांनीं इतकें कांहीं वेड लावलेलें असतें कीं, ते कर्तव्यशून्य होऊन बसतात. आणि जगांत आंबट तोंड करून राहाणाऱ्या या अशा मंडळींना हंसावें कीं रडावें हेंच कळत नाही. तेव्हां परमेश्वरां या विचाऱ्यांना अशा संशयावर्तांत कां वावा ठेवतोस ! एकदां यांना मुक्ति देऊन कायमचे मोकळे कर म्हणजे सुटतील विचारे; अशी विनंति मोठ्या कुशलतेनें, त्यांच्याविषयीं तिरस्कार जागृत न करतां, किंबहुना जिव्हाळाच उत्पन्न करून कवीनें परमेश्वराला केली आहे; व एकंदरीत काय बोवा हे विक्षिप्त शंकेखोर लोक अशी भावना — परंतु शुद्ध भावना — मनाची.

व्हावी अशी कुशल रचना केली आहे. यामुळेच येथे सात्त्विक विनोदवचन साधले आहे असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही.

अशा रीतीने १५० कवितांमध्ये या अवघ्या ५१६ कविता विनोदपर म्हणून दिसतात वा दाखविल्या जातात. पैकीं एकीत विनोद मुळीच नाही; एकीत मुग्ध शृंगार आहे; दोन अतिशयोक्तीपूर्ण व काव्यप्रतिभाविहीन असून कंटाळवाण्या आणि उथळ आहेत; एकीत उपहासमिश्र गद्य आहे व एकच विनोदपर आहे; परंतु ती सुद्धां शब्दनिष्ठ विनोदाचे एक उत्तम उदाहरण आहे. भावनानिष्ठ विनोदाच्या कोटीत थोडी ओढाताण केल्याशिवाय कांहीं तिला ढकलतां येणार नाही. तसेच या ५१६ कविता एकंदर २४० पानांच्या या पुस्तकांत अवघ्या ५१६ पानापेक्षां जास्त पाने अडवीत नाहीत. अशा स्थितीत वाग्वैजयंतीत गडकरी विनोदी कवि म्हणून मुळीच चमकत नाहीत असे म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्ति नाही.

× × × ×

आतां विनोदी लेखांचा विचार करावयाचा. त्यांमध्ये रिकामपणची कामगिरी^१ हे इतक्या विविध रंगाने नटलेले पुस्तक आहे कीं, त्यासंबंधी सांगोपांग चर्चा करण्यास एक स्वतंत्र निबंध पाहिजे. तेवढा अवकाश प्रस्तुत प्रसंगी खास नाही. या ठिकाणीं फारतर त्यांतील सर्व लेखांविषयीं

सर्वसामान्य अशा एकाच मुद्याचें विवेचन करतां येईल; आणि तो हा कीं, त्यांमध्ये उपहासपर व उपरोधिक विनोदाचा प्रकर्ष पहावयास मिळतो. इंग्रजी वाङ्मयांत अँडिसन, स्टील किंवा लँव आणि पीकॉक यांचा विनोद एकीकडे व स्विफ्टचा विनोद एकीकडे अशी तुलना करतात; व स्विफ्टपेक्षां इतरांचा विनोद जास्त चांगला ठरवितात. कारण स्विफ्टचा विनोद उपरोधिक व उपहासात्मक आहे. वस्तुतः हा भेद करणें अत्यंत दुर्घट काम आहे. एखाद्याच्या स्वभावाची लहरी तऱ्हा किंवा अशा माणसाचे इतरांशीं आलेले विक्षिप्त प्रसंग याविषयीं लिहित असतां त्याची थोडी थट्टा किंवा थोडा उपहास केल्याशिवाय विनोदप्रतिपत्ति होणें खरोखरीच कठीण आहे. या मुळेंच एक विनोद सहृदय म्हणून उच्च, व दुसरा उपरोधिक आणि उपहासात्मक म्हणून त्याज्य, असा नाजूक भेद करणें पुष्कळां अशक्य होऊन बसतें. स्विफ्टचा मनुष्यजाती विषयींचा तिरस्कार इतका उघडपणें दिसून येणारा आहे कीं, त्याचेविषयीं विचार करतांना हा भेद कोणीही सहज करील. परंतु अँडिसन किंवा स्टील Sir Roger de Coverley विषयीं लिहित असतांना उपहासच करतात कीं नाहीं ? Fans विषयीं लिहितांना अँडिसननें पंखे वापरणारांचा काय कमी उपहास केला आहे ? किंबहुना या उपहासाच्या शस्त्राच्या जोरावरच स्टील व अँडिसन यांनीं सामाजिक सुधारणा घडवून आणली कीं

नाहीं ? मग त्यांचा विनोद उपहासपर कां म्हणत नाही ! असें कोणी विचारलें म्हणजे उत्तर देणें अशक्य नसलें तरी कटिण खास आहे. पण यापेक्षांही जास्त नाजूक पायरीवर जाऊन एखादा विचारूं शकेल कीं, अँडिसनचा Character of Ned Softley हा लेख घ्या, आणि जॉनसनचा Dick Minim हा लेख घ्या. दोन्ही लेखांची आपापल्या परीं बहारीच्या विनोदाबद्दल ख्याती आहे. मग यांत तुम्हीं सरस निरस कोणत्या दृष्टीनें, कोणत्या कसोटीनें ठरविणार ?

तर अशा प्रश्नांना उत्तर म्हणून साहित्यशास्त्रज्ञांनीं एक कसोटी काढली आहे. ती म्हणजे जिला इंग्रजींत सिंपथी म्हणून म्हणतात ती भावना. या सिंपथीचें भाषांतर मराठींत सरसहा सहानुभूति या शब्दानें केले जाते. व मूळ शब्दाच्या धात्वर्थाच्या दृष्टीनें तें बरोबरही आहे. परंतु जिन्हाळा या मराठी शब्दानें तोच भाव जास्त चांगल्या तऱ्हेनें व्यक्त होईल. अशा रीतीनें वाचकांस ज्या विनोदपर लेखांत वर्ण्य विषयांशीं जिन्हाळा वाटेल, आपलेपणा वाटेल, तो लेख सहृदय विनोदात्मक असें बिनदिक्कत म्हणावें. वर्ण्य विषयाबद्दल उघड तिरस्कार किंवा हेटाळणी तर वाटतां उपयोगच नाही. ती तशी वाटेल तर त्या विनोदाला विनोद म्हणण्याऐवजीं निवळ टवाळी म्हणावी लागेल. उलट जिन्हाळा वाटणें हें उत्कृष्ट विनोदाचें मुख्य चिन्ह होय। वरचें सर रॉजर

डी कव्हरलीचेंच उदाहरण घ्या. त्याचा कितीही नाजूक उपहास निबंधकारानें केला असला तरी कव्हरलीविषयीचें आपलें प्रेम नष्ट होत नाहीं. किंबहुना थोडावेळ आपण स्वतःच त्याची भूमिका घ्यावयास नाराज नसतो. नेड सॉफ्टले आणि डिक मिनिम यांमध्येही हाच फरक आहे. जानसनचे आंगी टीकाकाराची वृत्ति पूर्ण बाणली असल्यामुळें डिक मिनिमविषयी तो वाचकांचे मनांत जिव्हाळा उत्पन्न करूं शकत नाहीं; व एखाद्याविषयी न्यायाधिकाचा निकाल आपण वांचतो कीं काय अशी वृत्ति जानसनच्या या उत्कृष्ट विनोदी लेखाच्या सुद्धां वाचनानंतर झाल्याशिवाय रहात नाहीं. तेंच अँडिसननें आपल्या प्रतिभाशाली व रमणीय लेखनशैलीनें नेड सॉफ्टलेचें चित्र इतकें मधुर रेखाटलें आहे कीं, आपल्यास नेडचें कौतुक वाटतें व क्षणभर आपण स्वतःही त्याची भूमिका घेण्यास हौसेनें तयार होतो.

निबंधरूप विनोदांत जिव्हाळ्याची ही कसोटी अनेक वेळां लावावी लागते. व ती लावून पहातां रिकामपणच्या कामगिरींतील वाळकरामाचा विनोद खालच्या दर्जाचा ठरतो. महाराष्ट्रीय विवाहपद्धतीसंबंधी त्यांनीं केलेलें उपरोधिक विवेचन खरोखरच विचारांना चालना देणारें व उद्बोधक आहे. किंबहुना आमच्या विवाहपद्धतींतील अथपासून इतिपर्यंत होणारे एकंदर विक्षिप्त कार्यक्रम

चांगले खऱ्या स्वरूपांत लोकांच्या नजरेंत यावे या हेतूनेच गडकऱ्यानीं ते कदाचित उपहासानें, तिरस्कारबुद्धीनें व थोड्याशा भडक अतिशयोक्तीनें रेखाटले असावेत असें वाटल्यावांचून रहात नाहीं. परंतु यामुळेंच त्यांनीं उत्पन्न केलेल्या विक्षिप्त पात्रांविषयीं किंवा त्यांच्या परिस्थिति व प्रसंगांविषयीं जिऱ्हाळा वाटण्यापेक्षां मनांत अवहेलनेचीच भावना उत्पन्न होतें. क्वचित त्यांच्या पोशाखांच्या वगैरे वर्णनाचे भाग जेथें आहेत तेथें विनोदप्रसंग आहेत खरे. तथापि त्या ठिकाणींही अनिर्वध अतिशयोक्ति, चालू अथवा जुन्या रीतीभातींची हेटाळणी किंवा अवहेलना या आणि अशाच दुसऱ्या विसंगत गोष्टींचें मिश्रण करून हे प्रसंगही त्यांनीं वांयाच घालविले आहेत. उपरोधिक टीका करण्याच्या त्यांच्या भूमिकेला हें साजेसेच आहे; पण यामुळें विनोदाची, शब्दनिष्ठ किंवा भावनानिष्ठ विनोदाची, प्रतिपत्ति होत नाहीं हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

स्वयंपाक घरांतील गोष्टी ज्या प्रसंगानिमित्त लिहिल्या गेल्या त्याचा विचार केला तर, या लेखांत गडकऱ्यांना उपहासच जास्त अभिप्रेत आहे हें सहज ध्यानांत येईल. मनोरंजन मासिकांत घरगुती कामासंबंधी कोणा स्त्रीलेखिकेनें एक दोन लेख लिहिले; तेव्हां असल्या क्षुद्र (!) विषयांवर लेख लिहिले जावे या गोष्टीची टर करण्याच्या हेतूनें गडकऱ्यांनीं

आपल्या स्वयंपाक घरांतील गोष्टी लिहिल्या. त्यामुळे त्यांच्या लिहिण्यांत उपहासाची छटा साहजिकच आली. या लेखाला त्यांनीं जे चार प्रास्ताविक शब्द लिहिले आहेत त्यांत त्यांच्या स्वभावानुरूप अतिशयोक्तीचा व विकृतरूपदर्शनाचा भरपूर सांठा आहे; त्याबरोबरच अलीकडच्या धड ना जुनें आणि धड ना नवें अशा त्रिशंकूवत झालेल्या स्त्रियांच्या संसारांतील वर्तनाचें बरेंचसें मार्मिक विवेचनही येथें आहे. पण तें इतकें बौचक आहे कीं, विनोदापेक्षां वाचकांची दृष्टि गंभीर विचाराकडेच जास्त वळते. साधारण वाचकांस मात्र हंसून हंसून पोट दुखावयास लावण्याजोगा हा विनोद खास आहे. कारण वर्य विपयार्थी जिव्हाळा वाटत नसला म्हणजे सहजच त्याचा अगदीं विकारशून्य हंशा व्हावयाचाच. यापुढें पक्वान्नांची जी यादी दिली आहे त्यांत गडकऱ्यांच्या स्वतंत्र प्रतिभेचा अंश थोडा आहे. त्यांतील बहुतेक पक्वान्नें आज कित्येक वर्षे अगदीं सर्वसामान्य लोकांच्या सुद्धां परिचयाचीं आहेत. यामुळे त्यांतील शब्दांच्या कोट्यांचें श्रेय गडकऱ्यांस मुळींच मिळत नाही. आपलें चुलीपुढचें काम संभाळून ज्या वृद्ध आयावायांनीं या पक्वान्नांचें जतन केलें त्यांना हें सर्व श्रेय आहे. गडकऱ्यांचा मान फक्त संग्राहकाचा आहे.

कवींचा कारखाना हा लेखही पूर्ण स्वतंत्र नाही. त्यांतील पुष्कळसा भाग मराठी रंगभूमि या अमोल ग्रंथांत व

नाट्यकलारुक्कुठार या टीकाप्रबंधांतील ग. र. इनामदारं यांच्या प्रास्ताविक लेखांत पूर्वीच आलेला आहे. त्याचेंच पुष्कळसें विस्तृत चर्चण गडकऱ्यांनीं केलेलें आहे. त्यांतही आधुनिक कवींविषयीं जिऱ्हाळ्याऐवजीं अवहेलनाच जास्त उत्पन्न केली आहे. या दृष्टीनें विनोदप्रतिपत्तीच्या बाबतींत विवाहविषयक लेखांपेक्षांही हा लेख कमी प्रतीचा आहे. तो, वाचतांना सात्त्विक हर्ष वाटू ^{पाडू} नार्हा. पण आधुनिक कवींविषयीं अपवादाशिवाय सरसहा प्रतिकूल बुद्धि मात्र उत्पन्न होते; आणि ती एका आधुनिक कवीनेंच उत्पन्न करावी या बदल उद्देग वाटल्याशिवाय रहात नार्हीं. डिकन्सला सौंदर्यदर्शन नव्हतें असें म्हणतात. गडकऱ्यांच्या बाबतींत तसें म्हणतां येत नार्हीं; कारण सिंधूसारखीं त्यांचीं नितांत रमणीय पात्रें आम्हांला लगेच चूप करतील. पण पुढें त्यांच्या नाटकांविषयीं, विशेषतः इंदू बिंदु सारख्या पात्रांविषयीं विवेचन करतांना दिसून येईल कीं, वर्ण विषयाचा हिडीसपणा किंवा काळी बाजू दाखविण्याकडे गडकरी फारच वेळां झुकतात. यामुळे मनांत सात्त्विक भाव उत्पन्न होऊन हर्षोल्लास वाटण्याऐवजीं वर्ण विषयाबद्दल अवहेलनावुद्धीच उत्पन्न होते. व ती तशी उत्पन्न करणाराविषयीं विषाद वाटल्यावांचून रहात नार्हीं.

रिक्तामपगच्या कामगिरींत स्त्रिफट्या गलिऱ्हरस टॅव्हल्ल

मधील बोंचक उपरोधिकपणा खेंचून भरला आहे. आणि त्याला अवहेलना व टवाळी यांचें स्वरूप कवींच्या कारखान्यांत आलें आहे. अँडिसनचा नेड सॉफ्टले किंवा जॉन्सनचा डिक मिनिम हे लेखही कवींच्या कारखान्याच्या स्वरूपाचेच आहेत; किंबहुना नेड सॉफ्टलेमधोल कल्पना कवींच्या कारखान्याला आधारभूत असण्याचाही संभव आहे. या दोन लेखांत अँडिसनच्या लेखानें वाचकाचें मन हळुवार बनतें यांत संशयच नाही. रमणीयता व नाजूकपणा हे अँडिसनचे गुणच तसे आहेत. रांकट व टीकाप्रिय जॉन्सनच्या डिक मिनिमबद्दल सुद्धा थोडें कौतुक वाटल्यावांचून रहात नाही. परंतु कवींच्या कारखान्यांत (यांतील कारखाना हा शब्दच किती दुष्ट आहे.) जिबहाळा नाही, कौतुक नाही; तर निवळ टवाळी आहे. आणि तीही निर्दयपणानें केलेली आहे. स्वयंपाकघरांतील गोष्टींमधील पक्वान्नांत स्वतंत्रपणा मुळीच नाही; व प्रस्तावनेंत उपरोध फार. यामुळें या लेखांतही तितकी विनोदप्रतिपत्ति होत नाही. रिकामपणाची कामगिरी या निबंधाचें इतर दृष्ट्या महत्त्व फार आहे. त्यांतील ठसकेदार भाषा, उपरोध करण्याचें उच्च सामर्थ्य, उपरोधाच्या मागील सुधारणेविषयीची कळकळ व क्वचित प्रसंगीं भरमसाट अतिशयोक्तीही शक्य कोटींत आणून ठेवण्याचें वाडस, या गोष्टी खरोखरच वाखाणण्याजोग्या व अभिमानास्पद

आहेत; व पुस्तकांत शब्दनिष्ठ किंवा भावनानिष्ठ विनोद शुद्ध स्वरूपांत नसल्यामुळे त्या दृष्टीने पुस्तक कमी प्रतीचे आहे असें म्हटल्याने त्याची किंमत कमी होते असेंही नाही. पण गडकऱ्यांच्या विनोदाविषयींच बोलत असतांना लक्ष केव्हांही झालें तरी विनोदबाह्य विषयाकडे जाणार नाही हें सहज आहे. आणि निवळ विनोदापुरतेच पाहिलें तर वरच्यासारखें हीनत्वदर्शक विधान करणें भाग आहे.

यांखेरीज जे विनोदी लेख आहेत त्यांतील कित्येक अपूर्ण व बहुतेक अगदींच क्षुद्र आहेत. तेव्हां त्यांच्या विषयीं चार सामान्य विधानें थोडक्यांत करून नाटकांकडे दृष्टि वळविण्यास हरकत नाही.

नाटक कसे लिहावें यांत अण्णा किलोस्करांची आदरशून्य थडा गडकऱ्यांनीं निष्कारण केलेली आहे. पोपच्या एका निबंदाच्या धर्तीवर केलेलें प्रस्तावनेसंबंधींचें मार्मिक विवेचन फक्त बाद केलें म्हणजे यांत मग अतिशयोक्ति आणि थडा यांखेरीज कांहीं उरत नाही. शेवटीं तर शंकर पार्वती आणि ब्रह्मदेव सरस्वती यांच्याविषयींच्या हिडीस कल्पनांत लेखाची परिणति झाली आहे.

छोट्या जगूच्या रिपोर्टांत हंसण्याजोगें कांहींच नाही. कावळ्याच्या दृष्टीने लिहून मोठ्या माणसानें छोट्यावर लादलेला हा एक बाष्कळपणा आहे.

नाटक कसें पहावें या लेखाची उभारणी पहावें या एका शब्दावरील कोटीवर आहे. अतिशयोक्ति व एकच विषय पिंजण्याची खोडी हीच या लेखाचा विशेष होत. त्यांतच स्पष्ट व सहज समजणारी भाषासरणी न साधल्यामुळे कल्पनामधील विसंगतीही लवकर लक्षांत येत नाही. तसेंच नेहमींच्या वृत्तीप्रमाणें जगांतील सर्वच गोष्टींची हेटाळणी करण्याची प्रवृत्तीही येथें आहेच. राष्ट्रीय सभा, राजकीय पक्षोपपक्ष, बहिष्कारादि चार ठराव, यांची टवाळी यथेष्ट करून वर 'या चार ठरावांचा असा दुरुपयोग करतांना मला मनापासून वाईट वाटत आहे' अशी निर्वृण टीप या निबंधांत गडकऱ्यांनीं मारली आहे. एखादी गोष्ट पिंजण्याच्या प्रवृत्तीचें उदाहरण म्हणजे नटाशीं वागण्याच्या पद्धतीचें कोष्टक ! स्विफ्टनें पॅट्रिजवर जे एक दोन लेख लिहिले त्यांची आस्त्रग हा लेख वाचून होते. त्यांतच शेवटीं शेवटीं लेखाला एकदम गंभीर वळण दिल्यामुळे विनोदाचा सर्व हेतूच फसल्यासारखा झाला आहे. डीफोचा A Quack Doctor वरील निबंध आणि अँडिसनचा Lions वरील निबंध हीं इंग्रजी वाङ्मयांत लेखाला शेवटीं गांभीर्य प्राप्त झाल्यामुळे हास्यभावनेचा भंग झाल्याची प्रसिद्ध उदाहरणे आहेत.

प्रमादपंचदशी हा लेख त्यांत जरी मधून मधून कोट्या

सांपडल्या आणि शब्दार्थाची ओढाताण असली तरी विनोदी नाही. नेपथ्यविधानांतील चुका दाखवून दुसऱ्यास उपदेश करणारा अगदी गंभीर स्वरूपाचा असा हा लेख आहे.

दीडपानी नाटक उपदेशपर आणि उपहासमिश्रित आहे. प्रो. कोटिबुद्धे आठ महिन्यांच्या बालकाशी युक्तिवाद घालित आहेत हा प्रसंग विनोदपूर्ण पण अतिशयोक्तीचा आहे. बाकी शेवटचा प्रसंग ठीक आहे.

सकाळचा अभ्यास हें गडकऱ्यांच्या प्रतिभेचें अत्यंत विशुद्ध व रमणीय असें बालक आहे. याला अतिशयोक्तीचा किंवा बाष्कळपणाचा वास नाही. यांत कोट्या किंवा श्लेष नाहीत, शब्दांची किंवा कल्पनांची कसरत नाही. तर दोन अजाण परंतु निष्कपटी बालकांची ही यथार्थदर्शित अशी हृद्य क्रीडा आहे. कवि या क्रीडेबरोबर स्वतःच नाचतो आहे असा या ठिकाणी भास होतो. सात्त्विक विनोद आणि तोही अत्युच्च करण्याची गडकऱ्यांची शक्ति किती निर्मर्याद आहे हें यावरून उत्कृष्ट प्रत्ययास येते; व त्यावरूनच गडकरी यांनी इतर ठिकाणी आपल्या प्रतिभेचा पुष्कळ अंश जाणून बुजून दुरुपयोग केला असें म्हणण्यास आधार मिळतो.

मुंबईतील लेखन या निबंधास पुरेशी सुरवातही झालेली नाही. पण त्यांत गडकऱ्यांच्या धाडसी अतिशयोक्तीचें एक उत्तम उदाहरण सांपडते. आपल्या मुंबईच्या खोलीचें

अ	ड
ब	क

असें चित्र देऊन मोरी 'अ'नें दर्शविलेली जागा व्यापून होती असें ते लिहितात। स्पष्टीकरणार्थ त्यांचाच उतारा पहा,

'अ' तुकडा मोरीचें खोलीशीं प्रमाणशीर क्षेत्रफळ दाखवीत असून 'ब' तुकड्यावर माझ्या टुंकेची बैठक आहे. 'ब' तुकडा दाराशीं असल्यामुळें त्यांत माझी बैठक, वळकटी वगैरे लावणें शक्य नव्हतें. शिवाय 'ब' व 'ड' हे तुकडे सारखेच लहान व आकुंचित। "एक्सपेरिमेंट" साठीं 'ड' तुकड्यांत सतरंजी अंधरून निजून पाहतांच कळून आलें कीं, त्या कंबरस्थानांत माझा साडेतीन हात देह छापखान्यांतल्या "लेडां" प्रमाणें इतका "फिट" बसला कीं, जराशी शारीरिक हालचाल करितांना भिंतीकडून किंवा मोरीच्या कड्याकडून जोराचा प्रतिकार होणार.

जॉनसनच्या गॅरटसवरील निबंधांतील उत्कृष्ट विनोद कोणीकडे आणि तत्सदृश अशाच विषयावरील हा पोरकटपणा कोणीकडे. असें हें गडकऱ्यांच्या किरकोळ लेखांतील विनोदाचें स्वरूप आहे. आणि त्यांत गडकरी विनोदी म्हणून फारसे चमकत नाहींत. मूकनायक हें दीड पांनी नाटक मुद्दाम तसेंच ठेविलें आहे. त्याचा विचार योग्य स्थळीं होईलच.

प्रकरण तिसरें

वेड्यांचा बाजार

आतां यापुढें नाटकांची चर्चा करण्यास हरकत नाही. काव्य किंवा गद्य लेख यांपेक्षां गडकऱ्यांच्या नाटकांतील विनोदाचा परिचय मराठी जाणणारांना अधिक आहे. तसेंच नाटकांतील विनोदासंबंधींच गडकऱ्यांची सर्वत्र स्तुति होत असते. अर्थात् असें होणें अगदीं साहजिकच आहे. वाचकांची संख्या नाटक पहाणारांच्या संख्येपेक्षां केव्हांही झाली तरी कमीच; आणि प्रत्यक्ष रंगभूमीवर पाहिलेल्या प्रसंगांचा ठसाही नेहमीं जास्त स्पष्ट व चिरंतन असणार. शिवाय गडकऱ्यांच्या नाटकांमध्ये कांहीं कांहीं प्रसंगां अत्युत्कृष्ट विनोदाचे मासले मिळत असल्यामुळे मार्मिक प्रेक्षक वाचकांनाही भारल्यासारखें होतें. तेव्हां इतक्या सर्वांचा पाठिंबा मिळाल्यावर नाटके पहाणाऱ्या शेंकडों रसिक (?) लोकांचें बहुमत

चार विरोधी टीकाकारांच्या तोंडावर टाकून त्यांना मूर्ख म्हणून वाजूस सारणें ही गोष्ट सांप्रदायिकांना सुलभ जाते यांत काय नवल ! आणि म्हणूनच नाटकांतील विनोदासंबंधी सत्यकथन हें जास्त अडचणीचें व टीकाकाराला पुष्कळांच्या रोषास पात्र करणारें आहे. तथापि निर्विकार मनानें नाटकांत काय आढळतें हें पहावयाचें व जें खरें दिसेल तें सांगावयाचें असा संकल्प असल्यानें कोणाची भीडभाक वरून चालणार नाही.

नाटकांसंबंधी विचार करतांना चर्चेची मांडणी कशी करावी हा एक अडचणीचा प्रश्न आहे. सर्वच नाटके एकदम वेऊन निरनिराळे गुणदोष दाखवीत गेलें तर सोयीच्या व स्थळमर्यादेच्या दृष्टीनें तें जास्त बरें असें वाटतें. उलटपक्षीं प्रत्येक नाटकाचा स्वतंत्र विचार केल्यास निरनिराळीं नाटके वाचणारांची सोय होऊन शिवाय प्रत्येक नाटकाच्या कमी अधिक दर्जासंबंधी स्वतंत्र विवेचन करावयास सांपडेल. यामुळें शेवटीं पुन्हां सर्व नाटकांचें सिंहावलोकनात्मक विवेचन थोडक्यांत कां होईना पण करून द्विरुक्ति पत्रकरावी लागेल हें खरें. तथापि दुसरा मार्गच वाचकांच्या सोयीचा वाटून हा द्विरुक्तिदोष मी पत्रकरण्याचें ठरविलें आहे.

नाटकांचा पृथक पृथक विचार करावयाचा म्हणजे तह काळानुक्रमानुसार करणें हेंच जास्त युक्त ठरेल. गडकऱ्यांच्या

नाटकांचा लेखनदृष्ट्या कालानुक्रम ठरविण्याचा प्रयत्न त्यांच्या भक्तांपैकी कोणी केल्याचें माझ्या पहाण्यांत नाहीं. म्हणून माझ्या पुरताच केवळ आंतील पुराव्यावरून मी पुढील क्रम ठरविला आहे. (१) वेड्यांचा बाजार (२) प्रेमसंन्यास (३) पुण्यप्रभाव (४) राजसंन्यास (५) एकच प्याला (६) भावबंधन. अर्थात हा क्रम कां व कसा बसविला हें सांगण्याचें प्रस्तुत स्थळ नाहीं. आणि कदाचित प्रत्यक्ष पुराव्यामुळे त्यांत बदल होण्याचा संभव आहे ही गोष्ट माझ्या ध्यानांत आहे.

×   ×   ×   ×

अर्थात वेड्यांच्या बाजाराचा प्रथम विचार करावयाचा. हें नाटक अपुरें आहे व गडकन्यांनीं तें अगदीं अपरिपक्व स्थितींत लिहिलें आहे. तथापि त्यांतही गडकन्यांच्या विनोदांतील गुणदोष बऱ्याच स्पष्ट स्वरूपांत आहेत. हें नाटक वाचलें आणि प्रि. भाटे यांची प्रेमसंन्यासाची प्रस्तावना पाहिली म्हणजे प्रिन्सिपालसाहेबांच्या नजरेस तें आलें होतें कीं नाहीं याची जबरदस्त शंका उत्पन्न होते. 'इतर नाटककारांचीं पात्रें निवळ पाचकळपणा करून किंवा शब्दांवर शुष्क कोट्या करून प्रेक्षकांना हंसवितात,' असा बाकीच्या नाटककारांवर सरसहा शेर मारून भाट्यांनीं गडकन्यांना मात्र निराळ्या व उच्च स्थानीं

बसविलें आहे. पण सदर नाटकाच्या दोन अंकांपैकी अर्धा एक प्रवेश सोडून दिला म्हणजे : उरलेला : विनोद हा निवळ धांगडबिगा आणि पांचट व शुष्क कोट्या यांचाच बाजार आहे. अश्लीलपणाची फोडणीही मधून मधून त्यांत नाही असें नाही. फक्त या बाबतींत गडकरी अद्याप इतके निर्ढावलेले दिसत नाहीत एवढेंच.

वेड्यांच्या बाजाराचे पहिले दोन प्रवेश अगदीं संधपणाचे आहेत. त्यांतल्या पहिल्या प्रवेशावरून नाटकरचनेचें कौशल्य गडकऱ्यांच्या आंगीं उपजतच मोठ्या प्रमाणांत होतें हें सहज ध्यानांत येतें. दुसऱ्या प्रवेशांत नणंदाभावजयांचा संभाषणप्रसंग सहृदय साधला आहे. पण तो स्वतंत्र नसून नाटककार सौभद्राचें अनुकरण करीत आहे हें या ठिकाणी स्पष्ट दिसून येतें. रुक्मिणी आणि सुभद्रा यांच्यामध्ये विनोदात्मक संभाषण उठवून देतांना मानवी स्वभावदर्शनाचें जें सामर्थ्य किलोस्करांनीं दाखविलें आहे त्या सामर्थ्यापासून गडकरी अद्याप बरेच दूर आहेत ही गोष्टही येथें पटल्यावांचून रहात नाही.

पण तिसऱ्या प्रवेशांत प्रवेश केलां कीं; आपण एखाद्या खेडवळ व संस्कृतिहीन अशा अशिक्षित नाटककारानें लिहिलेले कांहीं तरी वाचीत आहों कीं काय असें वाटल्याशिवाय रहात नाही. कदाचित् पडद्याआड नाटकी पात्रांमध्ये अशा प्रकारचे

चांगडविग्याचे व बाष्कलपणाचे प्रसंग नेहमी घडत असतील आणि हा प्रवेश त्यांचें यथार्थदर्शनही असेल. पण त्यांत सहृदयपणा, खोलपणा, औचित्य अथवा अर्थगौरव यांचा बिल्कुल वास नसून नाटकाशी तर त्यांचा संबंध जवळ जवळ कांहींच नाही. 'अरे कां त्रास देतोस मर्दा' हें देशपांडे यां विदूषकी थाटावर रेखाटलेल्या पात्राचें पहिलेंच भाषण ऐकलें किंवा वाचलें कीं कशी किळस येते; आणि आपण उनाड, चवचाल व अक्कलशून्य अशा पौरांच्या अड्ड्यांत आलों असून येथून केव्हां एकदांची सुटका होते असें वाटूं लागतें. पण त्याऐवजीं पुढें हा प्रकार वाढतच जातो. 'तालीम नाही आखाडा,' 'नाद नाही आवाज,' 'दंड कां हांत,' 'मान कां कंबर,' 'नाव नाही होडी,' 'पूज्य कां शून्य,' 'पाठ कां पोट,' 'मध्यम कां उत्तम,' 'गुरू कां जनावर,' 'कडी कां कुलूप,' 'खल कां बत्ता,' 'सही नाही शिक्का,' अशा कोट्यांचा (!) एकसारखा नेटानें मारा होऊं लागला आणि त्यांत आणखी इतरांचीही भर पडूं लागली म्हणजे मन विरस होतें व देशपांड्यासारखा एखादा मनुष्य आपल्या घरीं असता तर त्याला आपण प्रथम चाबकानें चांगलें लंबें केले असतें, पण नाटकांत ती गोष्ट शक्य नाही म्हणून वाईट वाटतें.

गडकऱ्यांच्या सांप्रदायिकांना या कोट्यांत काय रस आढळत असेल तो त्यांचा त्यांनाच ठाऊक. वास्तविक पहातां ही

निरर्थक आणि वावळट वटवट म्हणजे प्रतिभाशून्यतंचा एक उत्कृष्टतम मासला आहे. गडकऱ्यांनाही ही गोष्ट पटली असावी. कारण अनिवार कोटीबाजपणा चालू ठेवून सुद्धा त्यांनी असल्या हीन मारुडाचा पुढें कधीही अंगिकार केला नाही.

पण गडकऱ्यांच्या ज्या विनोदी कोट्यांमुळे लोकांनी पोट धरवून हंसणें अपरिहार्य आहे असें पुष्कळांना वाटतें त्या कोट्या या नव्हत. त्या कोट्या म्हणजे शब्दाचा अर्थ चटकन पालटून त्याच्या दोन किंवा अधिक अर्थांवर कसरत करून श्लेषात्मक चमत्कृति ज्यांमध्ये केलेली आहे अशा कोट्या होत. गडकऱ्यांच्या अध्याहून अधिक विनोदाचा भार या अशा कोट्यांनी उचललेला आहे. हा कोट्यांचा प्रसार मराठींत जारीनें असा सुरू केला श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी. पण या बाबतींत शिष्यानें गुरूला फारच मार्गें टाकलें व असें करतांना गुरूच्या भांडवलावर पोट भरण्यासही मार्गें पुढें पाहिलें नाही.

वस्तुतः) भावनानिष्ठ विनोदापेक्षां निवळ कोटीचा दर्जा पुष्कळच खालचा असला तरी अवधान राखून केलेली कोटीही पुष्कळदां चांगली हास्यानंदकारक होईल. | आणि चांगली कोटी करण्यालाही सामान्य बुद्धि लागते अशांतला भाग नाही. पाहिलेंच तर हा सर्व बुद्धीचा खेळ आहे व त्यांतही अनेक अवधानें संभाळलीं पाहिजेत. | त्यांत पहिलें अवधान म्हणजे

औचित्य राखलें पाहिजे / नाहीतर उद्यां सर्वच नाटकांतील सर्वच पात्रें एक सारख्या कोट्याच करीत बसलीं तर त्यामुळें विनोद उत्पन्न होण्यापेक्षां स्वतः नाटककारच हास्यविषय होऊन बसेल.

| औचित्य साधावयाचें म्हणजे प्रथम स्थळ आणि काळ हीं ओळखून मग कोटी कोणा पात्राच्या तोंडीं घातली पाहिजे. | नाही तर इकडे नायिकेचा प्राण जातो आहे आणि दुसरीकडे नायक कोट्या करतोच आहे असा हास्यास्पद प्रसंग व्हावयाचा. | स्थळकाळाबरोबर पात्राचा स्वभावही लक्षांत घेतला पाहिजे. गडकऱ्यांच्या कोट्यांवर आक्षेप घेतांक्षणींच त्यांचे भक्त एकदम उलटून विचारतात, 'तुमचा शेक्सपिअर नाही कां कोट्या करीत ! रोमिओ आणि ज्यूलिएटमधील मर्क्युशियो कोट्या करतो नाही तर काय करतो ?' पण यावर उत्तर एवढेंच की शेक्सपिअरच्या कोट्या स्वभावानुरूप असतात. ऊठ बसल्या प्रत्येक पात्र कोट्या करीत नाही. अगदीं हीच गोष्ट आमच्या इकडचे पुष्कळ नाटककार विसरतात. सदासर्वकाळ कोटीबाज असा एखादा मनुष्य नाटकाच्या लहानग्या जगांत सुद्धां असूं शकेल; किंबहुना मेझर फॉर मेझरमधील बेनेडिक आणि बिआट्रिस किंवा आपल्या कडील विचित्र आणि लीला यांच्यासारखें शब्दास शब्द आणि टोल्यास टोला करणारें युग्मही वचिंत — पण फारच

क्वचित् - सांपडेल. परंतु कोटीशिवाय भाषणच नाही अशी गडकऱ्यांच्या बहुतेक सर्वच पात्रांची स्थिति पाहिली म्हणजे ही पात्रे आपल्या या मर्त्य भूमीवरील नसून मंगळा सारख्या एखाद्या अपरिचित ठिकाणची आहेत की काय असा भास झाल्याविना रहात नाही.

| स्थळ, काळ आणि स्वभाव यांच्या मर्यादेबरोबरच संख्येची मर्यादाही पाळणे आवश्यक आहे. किंबहुना स्थळ, काळ व स्वभाव यांच्या मर्यादा पाळू लागतांच कोट्यांची संख्या सहजच कमी व योग्य प्रमाणांत होईल.

या गोष्टी ध्यानांत न घेतल्या म्हणजे चांगली कोटीही हर्षोत्पत्ति करीत नाही. शिवाय एकदां औचित्यभंगाची संवय लागली की, मग ग्रंथकर्त्याला कोटीशिवाय कांहीं सुचेनासें होतें. अर्थात्च नंतर कशाबशा ओढून ताणून आणलेल्या कोट्या, त्याच त्याच कोट्यांची पुनरावृत्ति किंवा एका कोटीकरतां संबंध प्रवेशच्या प्रवेश असा प्रकार होऊं लागतो. व नाटककाराच्या पदरीं हास्यास्पदता मात्र येते.

गडकऱ्यांनीं खरी चूक कोणती केली असेल, तर ती हीच की, त्यांनीं कोटीबाजपणा अतिरेकाला नेला. रसिकवर न. चिं. केळकर यांनीं म्हटलें आहे की, 'कोटी सहज स्फुरली पाहिजे; ती ओढाताण करून आणण्याचा प्रयत्न होतां उपयोग नाही.' यमकाच्या बाबतींत मोरोपंताची जी स्थिति

शाली तीच हुबहुब गडकऱ्यांची कोट्यांच्या बावतीत शाली आहे. यामुळे पुष्कळच ठिकाणी नीरस व पुनरुक्त कोट्यांनी गडकऱ्यांनी आपलीं नाटके खेंच भरलीं आहेत. याच नादानें वाहवतांना निवळ शब्दांची कसरत संपल्यावर एका संबध कल्पनेची कसरत करून विनोदवचन साधीत असतां त्यांना अनिर्वाच्य अश्लीलपणाचा अवलंब करावा लागला आहे. अशा या अस्वाभाविक, नीरस व पुनरुक्त कोट्या आणि अश्लील विनोदवचनें यांनीच गडकऱ्यांचा विनोद तीन हिश्यांहून जास्त भरला आहे. आणि याचमुळे स्वाभाविक प्रतिभेनें स्फुरणारीं विनोदी पात्रेही त्यांना फारशीं रेखाटतां आलीं नाहींत.

वेड्यांच्या बाजाराच्या दोन अंकांत गडकऱ्यांची प्रतिभा अगदीं बाल्यावस्थेंत आहे हें स्पष्ट दिसतें. यामुळे 'तालीम कीं आखाडा' अशा सुरस (!) कोट्यांकडेच त्यांचा कल झुकता आहे. पण वर निदर्शित केलेल्या प्रकारच्या कोट्यांची सुरवात या नाटकांतही आहे. तिसऱ्याच प्रवेशांत गडकऱ्यांची आवडती व पुन्हां पुन्हां येणारी नांव शब्दावरची कोटी आहे. पण येथें ती अल्पांशानेही साधली नाहीं. 'मोठ्यांना कोण ठेवणार नांव ?' असें पांडूनें विचारतांच नांव शब्दाचाच दुसरा एखादा अर्थ पकडून शाब्दिक कसरत करावयास पाहिजे; पण तसें न होतां, 'नांव कां होडी'

या देशपांड्याच्या पांडित्यावरच समाधान मानावे लागते. याच प्रवेशांत पुढे बालाभाऊ म्हणतो, 'आम्ही आपले उगीच आ करणारे;' यावर तात्याचें उत्तर, 'लोकांना आश्चर्याने आ करावयाला लावाल !' केवढें अर्थगौरव आहे या कोटीत पण ! पुढच्याच (चवथ्या) प्रवेशांत यशोदाबाई मुलाला नीट उपदेशाच्या चार गोष्टी सांगतांना म्हणते की, 'उगीच तोंड करावयाचें काय कारण ?' यावर तिचा शिकला सवरलेला आणि नायकाचा जोडीदार असा मुलगा उत्तर करतो, 'आई आतां तोंड न केलें तर उद्यां लोक तोंड काढू देणार नाहीत कुठें.' आ शब्दावर कोटी करणारें नाटकी पोर तरी होतें. पण हा अभिजात मनुष्यही तशाच कोट्या करूं लागतो ! त्याच्या या तोंडावरच्या कोटीकरतांच त्याच्या भोळ्या भावड्या आईच्या तोंडीं तोंड हा शब्द नाटककारानें घातला असें या ठिकाणीं वाटल्याखेरीज रहात नाही. ही कोटी पण नांव शब्दावरच्या कोटी प्रमाणेंच गडकऱ्यांना फार प्रिय आहे. आणखी अनेक ठिकाणीं त्यांनीं तिचा उपयोग केला आहे.

या सुशिक्षितांनंतर दुसऱ्या अंकातील तिसऱ्या प्रवेशांत पिलंभट भेटतो. हा भिक्षुकही पहावा तो कोटीबाज. आपल्या आत्मगत भाषणांत तो म्हणतो (पृष्ठ ३९),

आमची आजी वारली तेव्हां मात्र कोणी कोणी म्हणाले

कीं, “ तिचें काय वाईट झालें; सोनें झालें तिचें
मग कां ती सोनामुखी फार खात होती म्हणून
म्हणाले कोणास ठाऊक.

काय ही कोट्यांची कल्पना अनिवार ! आणि त्याकरितां
गृहीत काय धरावयाचें कीं, पिलंभटासारख्या जहांबाज
भिक्षुकाला सोनें हा पदार्थ माहीत नव्हता.

इतर नाटकांत प्रामुख्याने वावरणारी अश्लीलता या
नाटकांतही नाही असें नाही. नाटकी पोरान्या बाष्कळपणांत
तिचा कांहीं थोडा थोडका वास येत नाही. पण चांगल्या
सुसंस्कृत स्त्रियांच्या तोंडींही ती आढळते. वेणू आणि तिची
भावजय बोलत असतां त्यांच्यांत पुढील संभाषण होतें.

अंक १ प्रवेश २

वेणू—आज दुपारीं बाबा जेवणावर काय म्हणाले, ते
सांगितलें नाही वाटतें मधुदादानें तुला ?

यम—कुठून सांगणें होणार ? तुमचें तरी काय
विचारणें ?

वेणू—हो खरेंच, राजाराणीची गांठ पडायची ती
मंचकावरच !

[पृ. १०]

कोणी म्हणतील, स्त्रियांस्त्रियांत यापेक्षांही पुष्कळ
बाष्कळपणा होतो; पण हा सर्व शृंगारिक प्रकार अगदीं
उजळ माथ्यानें पुढें मिरवावयाचा कीं काय हाच खरा विचाराचा
प्रश्न आहे. शिवाय आहे हीच कल्पना जास्त मुग्धपणानें

मांडता आली नसतीच असें नाही. पण उघड चावटपणा करण्याची - आणि तोही चाटेल त्या पात्राच्या तोंडानें - जी गडकऱ्यांची संवय पुढें प्रकर्षाला गेली तिचें बीज येथें अगदीं स्पष्ट पहावयास सांपडेल.

खेरीज, अश्लीलता कदाचित भाषणाच्या ओघांत ऐकणारांच्या ध्यानांत येणार नाही अशा भीतीनेंच कीं काय, गडकरी आपल्या मनांतील हेतु नेहमीं जास्त स्पष्ट करीत असतात. दुसऱ्या नाटकांत या प्रकारचीं उदाहरणें पुष्कळच आहेत. पण, [गूढार्थ स्पष्ट करण्याची ही त्यांची संवय] या ठिकाणींही डोकें वर काढीत आहे. कारण, वर दिलेल्या एका वाक्यावरच वेणू थांबलीं असती तर कांहीं वयोवृद्ध रसिकांना त्यापासून आनंदाचें सुख मिळून त्यांतील उत्तान शृंगार इतर कोणाच्या फारसा ध्यानांत आला नसता. पण गडकऱ्यांचें तेवढ्यावर समाधान नाही. वेणूच्या या फाजील भाषणानें यमू लाजली हें ठीकच. एवढ्यावरच हें प्रकरण थांबावयास हवें. पण वेणू पुढें म्हणते, ' झालें मुरडलेंस नाक ! पोर व्हायची वेळ आली तरी आमच्या वहिनीचें पोरपण कांहीं गेलें नाही अजून !' आपल्या पात्राच्या गूढ बोलण्याचा अर्थ सर्वत्रांना व्यक्त झालाच पाहिजे यासाठीं कोण ही खटपट !

दोन अंक मिळून प्रवेश नऊ. त्यांत दोन प्रवेश

निवळ धांगडधिग्याचे व पांचव्यापुणचि, शकोदया शुद्ध
औचित्यभंग करणाऱ्या; असें हें गडकऱ्यांच्या पहिल्या
नाटकांतल्या विनोदाचें स्वरूप आहे.

तथापि उच्चतम विनोद निर्मिण्याची गडकऱ्यांची पात्रता
व शक्ति होती; पण कोटीचा आणि अश्लील प्रसंग व कल्पना
यांच्या दर्शनाचा मोह, तसेंच अनिवार अतिशयोक्तीची हौस,
यामुळें ही शक्ति पूर्ण प्रकर्षानें प्रकट झाली नाहीं, हें दाखविणारा
पुरावाही या पहिल्याच नाटकांत सांपडतो. पहिल्या
अंकांतिल चवथा प्रवेश, या दृष्टीनें पहातां, बऱ्याच नाजूक हातानें
लिहिला आहे. अण्णासाहेबांचा तो आपल्या आजाराविषयीं
अंतःकरणपूर्वक विश्वास व भोळ्या यशोदाबाईंची बाहेरची
भीति आणि पतिविषयक सात्त्विक काळजी, या गोष्टी
इतक्या जिव्हाळ्याच्या कुंचल्यानें नाटककारानें रंगविल्या
आहेत कीं, मन क्षणभर चकित होतें. प्रसंग साधा, भाषा
तर रोजच्या व्यवहारांतिल आणि अलंकारविरहित. पण
त्यामधील विचित्रतादर्शन इतकें रम्य कीं, शुद्ध हर्षोत्पत्ति
व्हावी आणि शेवटीं मनानें मनालाच प्रश्न करावा कीं,
आपणही या वेड्यांच्या बाजारांतिलच एक नाहीं ना ?
त्यांतच माधवाच्या वेदांताची भर पडली म्हणजे वेड्यांच्या
झा चिरपरिचित बाजाराला आणखीच रंग चढतो.

पण हींच सर्व पात्रें पुन्हां अंक २ प्रवेश ५ मध्ये आलीं

कीं, गडकऱ्यांच्या अतिशयोक्तीच्या हौशीला उचल येते आणि खरोखर शहाण्या सुरत्यासुद्धां सगळ्यांचाच धांगडधिंगा सुखं होतो. मग 'घातपात,' 'परस्थान,' 'उत्तरेकडच्या खिडकींतून जाणें,' जगांतील सर्व वाहनांची याद इत्यादिकांचें ओझें कल्पनेला जाचूं लागतें आणि प्रवेशाच्या अखेरीस खास वाटतें कीं, या वेड्यांच्या बाजारासारखा कांहीं आपला स्वतःचा बाजार नाहीं. कारण नाटकी नाच्यांचा धांगडधिंगा अंक १ प्रवेश ३ आणि अंक २ प्रवेश ४ यांच्यांत जो पहावा, तोच या प्रवेशांत वरच्या दर्जाच्या पात्रांत (कीं, कोणत्या तरी एखाद्या विषयाचाच निदिध्यास लागल्यामुळें ज्यांचें डोकें ठिकाणावर नाहीं - आणि खरें पाहिलें तर अशी स्थिति आपणा सर्वांचीच बहुधा असते) पहावयास सांपडला कीं, खास असें वाटूं लागतें कीं, मघांचे जर नाटकी पोऱ्ये होते तर हे नाटकी थोऱ्ये आहेत एवढेंच.

प्रकरण चवथें

प्रेमसंन्यास

प्रेमसंन्यास नाटकाचा विचार कोणत्याही दृष्टीनें करूं गेलें तरी शेक्सपिअरच्या रोमिओ आणि ज्यूलिएट या नाटकाची आठवण झाल्याखेरीज रहात नाही. गडकऱ्यांनीं आपलें नाटक, शेक्सपिअरचें नाटक डोळ्यापुढें ठेवून रचलें असें म्हणण्याचा माझा हेतु नाही. पण या दोन नाटकांमध्ये विषय व त्याची मांडणी ह्या दृष्टीनें अलौकिक साम्य आहे खास. शेक्सपिअरचा रोमिओ आणि गडकऱ्यांचा जयंत व शेक्सपिअरची ज्यूलिएट आणि गडकऱ्यांची लीला यांच्या स्वभावांत काडीमात्रही फरक नाही. दोन्ही नाटकांत, अशा आततायी व जगावेगळें प्रेम करणाऱ्या तरुण चंचल मंडळींना, अभिमान अहंकार व जडता यांनीं भरलेल्या या जगांत सुखानें राहणें अशक्य कसें आहे, हें दाखविलें आहे.

शेक्सपिअरच्या नाटकांत अगदीं सुरवातीपासूनच पुढच्या दुःखद शेवटाचें गाढ वातावरण जसें अनुभवास येतें तसेंच तें गडकन्यांच्या नाटकांतही येतें. अगदीं तिसऱ्याच, म्हणजे पहिले प्रस्तावनेचे प्रवेश संपून ज्यांत नुकती संविधानकाला सुरुवात होत आहे अशा प्रवेशांत, सुशीलेसारखी दीर्घ सूचना असणारी स्त्री म्हणते आहे, 'देवा, या निराशेच्या प्रेमाचा खेळ कसा संपविणार आहेस तुझे तुलाच ठाऊक !' अशा रीतीनें हें साम्य फारच असामान्य आहे. व त्यावर स्वतंत्र एक निबंध लिहितां येईल. पण तें स्थळ हें नव्हे. आज एवढेंच पहावयाचें कीं, गाढ तमोहत अशा या वातावरणांत विनोद कितपत उचित आहे; कित्येक टीकाकारांच्या मते तर अशा वातावरणांत विनोद परिणामहानिकारक होय. इतकें तीव्र मत आजकाल कोणी मान्य करणार नाही. पण शें दोनशें वर्षांच्या टीकाकारांच्या सामुदायिक मतानें एवढें तरी खास निश्चित आहे कीं, | खेदपर प्रसंगदर्शनानें मनाला वाटणारा ताण हलका करण्याकरितां अज्ञा विनोदपर प्रसंगांची गरज असली तरी ती मर्यादित आहे; व असा विनोद नाटकाशीं अगदीं पूर्ण निबद्ध असला पाहिजे; बाहेरून आणून तो चिकटविला नाही इतका भास तरी उत्पन्न करण्याइतकें नाटककाराच्या आंगीं कौशल्य पाहिजे. | नाही तर ज्या शेक्सपिअरला अनेक कोटीबाज पात्रें आपल्या हास्यपर

नाटकांतून खेळवतां आली त्यालाच तीं रोमिओ आणि ज्यूलिएटमध्ये तशीं खेळवतां आलीं नसतीं असें नाहीं. वास्तविक या नाटकांतला मर्क्युशिओ हा शेक्सपिअरच्या कोटीबाजांतील अग्रगण्य आहे. पण त्याला सुद्धां, शेक्सपिअरनें अपूर्व संयमन करून, थोडक्या वेळांतच मार्गें ओढलें आहे. मग पुढें नाटकाचा गांभीर्ययुक्त असा प्रवाह वेगानें सुरू झाल्यावर, एका नर्सच्या प्रवेशाखेरीज, त्यानें विनोदाला कोठें थारा दिला नाहीं. आणि नर्सचा प्रवेश जितका विनोदी आहे तितकाच तो ज्यूलिएटचें अंतःकरण विशद करणारा आहे. व म्हणूनच त्याचें महत्त्व जास्त आहे. रोमिओकडच्या निरोपासाठीं उत्कंठित असलेली ज्यूलिएट, नर्सच्या वायफळ बडबडीनें जों जों जास्त जास्त अधीर आणि चिडखोर बनत जाते, तों तों तिच्या अगाध प्रेमाचें कौतुक करावें, कां थोड्या फार प्रमाणानें जाणून बुजून चाललेल्या या चेष्टेचें कौतुक करावें, हेंच गूढ सहृदय माणसाच्या अंतःकरणांत उभें रहातें.

गडकऱ्यांच्या नाटकांत इतकी सफाई किंवा इतका नाजूकपणा आहे काय ? खास नाहीं असेंच उत्तर द्यावें लागेल. पात्रवार विचार साकल्यानें जेव्हां होईल, तेव्हां त्या त्या विनोदी म्हणून गणल्या जाणाऱ्या पात्रांचा प्रत्यक्ष नाटकांत संबंध काय, हें स्पष्ट होईलच. पण शब्दगत आणि प्रसंगगत

विनोदाचें तरी औचित्य गडकन्यांनीं कितपत राखलें आहे हें पहाण्यासारखें आहे.

प्रेमसंन्यासांत गडकन्यांचा कोटीबाजपणा परिणतावस्थेला गेल्यासारखा भासतो. नाटककार आत्मप्रत्ययानें लिहित आहे; आपले वाचक प्रेक्षक काय दर्जाचे आहेत ही जाणीव त्याचें अंतःकरणांत आहे व त्यांना रिझविण्यासाठीं आपला मार्ग योग्य आहे अशा विश्वासानेंच त्याचा क्रम चालू आहे, असा भास येथें झाल्याविना रहात नाही. कारण वेड्यांच्या बाजारापेक्षां या नाटकांत कोट्या व अश्लीलता यांच्याबरोबरच अमानुष हेटाळणी या नवीन प्रकाराची भर घालण्यास नाटककारानें सुरवात केली आहे. एखाद दुसरें पात्र खेरीज करून कोट्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत; आणि त्यांत नेहमींच्याच कोट्या पुन्हां पुन्हां आल्या आहेत. अश्लील कोट्या पुरुषांच्याच नव्हे तर स्त्रियांच्याही तोंडीं आहेत. आणि अमानुष हेटाळणी कोणी कोणाची करावी या बदल निर्बंद नाही.

अगदीं शुष्क कोट्या म्हणजे नांव आणि तोंड या शब्दांवरच्या. नांव शब्दावरील कोट्यांची उदाहरणें हीं पहा.

अंक १ प्रवेश २

मथुरा—काय हें? आपल्याला आपल्या नांवाचा विसर कसा पडत नाही याचें—

गोकुळ—तूं माझ्या नांवानें नेहमीं खडे फोडीत

राहिली नसतीस तर खात्रीने मी नांव सुद्धां विसरलों !
असतों. [पृ. ७]

अंक १ प्रवेश ३

लीला—आणखी सुधारक आपल्या बायकांना
नांवानेच हांका मारतात तसा गोकुळही नेहमीं आपल्या
बायकोच्या नांवाने हांका मारीत असतो ! [पृ. १७]

अंक १ प्रवेश ४

कमलाकर—जगांतले सारे व्यवहार केवळ आपल्या
नांवाच्या पतीसाठीं आणि पतीच्या नांवासाठींच करावे
लागतात.

मनोरमा—मी मात्र साऱ्या गोष्टी पतीच्या
नांवासाठीं करीत नसून अगदीं नांवाच्या पतीसाठींच करते
आहे. [पृ. २९]

आतां तोंड शब्दावरच्या कोट्या पहा.

अंक १ प्रवेश ३

गोकुळ—पण हिच्या तोंडाची तोफ सुरु झाली
म्हणजे माझ्यासारखा पुरुष सुद्धां गर्भ-गळित होतो !

वसंत—विलायतेस आपल्या बायकोबद्दल असें
बोलणाराला खरोखर तोफेच्याच तोंडीं दिलें असतें.

गोकुळ—मग मलाही तिच्या तोंडाच्या तोफेला
बळी दिलेलाच नाही का ?

कमलाकर—कसलें आलें आहे तोंड ? याच्यांतच
पाणी नाही म्हणून ! जरा तोंड करूं लागली कीं एक

श्रीमुखांत देऊन एका तोंडाचीं दोन तोंडे करावीत झालें !

गोकुळ—चांगला उपाय आहे हा ! एका तोंडानेंच सध्यां मी वेजार झालों आहे; मग दोन तोंडे झाल्यावर काय करावें लागणार न कळे ! [पृ. १७-१८]

अंक २ प्रवेश ४

गोकुळ—तिच्या तोंडाशीं तोंड देण्याची सोय नाही. [पृ. ५३]

+

+

+

गोकुळ—तिनें तोंड ट कलें तर मी असें इकडचें तोंड तिकडे करून टाकीन. [पृ. ५७]

काय ही कोट्यांची अनिवार हौस ! प्रसंग कांहींही असो पण गोकुळच नव्हे तर वसंतराव, कमलाकर, मथुरा एवढेंच नाही तर मनोरमा आणि लीला सुद्धां या वेडांतून सुटत नाहीत. बरें या कोट्यांपासून स्वभावाविष्करणाळा कांहीं मदत होते असेंही नाही. उलट कथापरिणतीचा ओघ मात्र थांबतो. पण त्यामुळें प्रेक्षकांत हंशा उत्पन्न होतो ना ? आणि यालाच जाणते सुद्धां विनोद म्हणतांना आढळतात.

पण या कोट्या एवढ्यावरच थांबत नाहीत. यापेक्षाही चमत्कारिक आणि नीरस मासले आणखी हे पहा.

अंक १ प्रवेश २

गोकुळ—त्यानें केला दिवाळसण पण माझे निघालें दिवाळें !

मथुरा—आपल्यासारख्या दिवाळखोरोला हे असंच पाहिजे. [पृ. ८९]

+ + +

मथुरा—कशाला ? ढणढण जळून धुरानें ओटी काळी करायला ?

गोकुळ—आतां दिव्याचा धूर नको म्हणून धुराचे दिवे आणणारच आहे मी. [पृ. १०]

अंक १ प्रवेश ३

कमलाकर—नवऱ्याला डोकें नसलें म्हणजेच बायका डोक्यावर बसतात !

गोकुळ—या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? भगवान् शंकराला एक सोडून पांच डोकीं होतीं तरी गंगामाई डोक्यावर बसल्याच कीं नाहीं अखेर ! [पृ. १७]

+ + +

सुशीला—अशी कांहीं त्याची बायको मुलुखमैदान नाहीं अगदीं.

गोकुळ—खरेंच नाहीं. आमच्या हिला मुलुखमैदान म्हणून तिची किंमत कोण कमी करील ? [पृ. १७]

याचे पुढें एक अश्लील कल्पना आहे आणि त्यासाठीच केवळ सुशीलेच्या तोंडीं मुलुखमैदान हा शब्द असावा. नाहीं तर शांत व गंभीर स्वभावाची सुशीला इतका हलका शब्द वापरील हें संभवत नाहीं. पुढें याच प्रवेशांत,

विद्याधर—सामाजिक सुधारणेला पाऊल पुढें टाकावयाला ही किती योग्य जागा आहे !

गोकुळ—याच काय, पण कुठल्याही बाबतीत, जुन्या चालीचा समाज विधवा पुढे आली की कधीच पुढे पाऊल टाकणार नाही. [पृ. १८]

पाऊल पुढे टाकणे या शब्दसमूहावर कोटी करण्याच्या मोहांत गडकन्यांनी विद्याधराच्या गंभीर भाषणाचा अगदी विरस करून टाकला आहे. विधवापुनर्विवाहाविषयी अत्यंत कळवळ्याने केलेल्या एका न्याय्य विधानावर ही कोटी म्हणजे निवळ विरजण आहे.

अंक २ प्रवेश २

गोकुळ—(स्वगत) थकलो वुवा ही धांवपळ करून. द्रुमन पळून गेली पण तिला माझ्याइतकं कांहीं पळावे लागलें नसेल ! [पृ. ५०]

अंक २ प्रवेश ४

गोकुळ—दोनचार दिवसांच्या बोलण्यावरून तुम्हीं ताडलेंच असेल कीं, आमच्या खटल्याचा प्रकार थोडासा विचित्र आहे !

विद्याधर—तुमच्यावर खटला वगैरे—[पृ. ५३]
किती ओढून ताणून आणलेली ही कोटी !

विद्याधर—ही दांतखिळीची कथा म्हणजे खरो-
खरीच दंतकथा आहे झालें. [पृ. ५४]

+

+

+

विद्याधर—अरे ! मग तुम्ही काडी कां मोडून देत नाही ?

गोकुळ—अहो, काडी मोडून घायला घरांत काडीवस्
तरी सत्ता चालली पाहिजे ना ? [पृ. ५४]

गोकुळ—नाहीं हो; मला तिची इतकी ओकारी
आली आहे कीं, तिच्या साऱ्या गोष्टी कोणापाशीं केव्हां
ओकून टाकीन असं झालें आहे. [पृ. ५५]

अंक ४ प्रवेश २

गोकुळ—तेव्हां पांच पंचांत हातापायांचीं बोटें
मिळविलीं कीं झाले पंचवीस.

मथुरा—पण भीतीनें घाबरून हातपायच गळाले
मग बोटें कोठलीं आणणार ? [पृ. ११०]

येथपर्यंत कोट्यांची यादी दिली. या कोट्या प्रसंगाला
अनुकूल नाहींतच. पण आणखी एक कोटी अशी आहे कीं,
निवळ तिच्याकरितां एक प्रवेश मुद्दाम उभारावा लागला
आहे. अंक २ प्रवेश २ मध्ये तात्यासाहेब आणि कमलाकर
फांशानीं सोंगट्या खेळत आहेत; त्या वेळीं,

तात्या—(कमलाकरास) कित्ती पडले ? पोबारा !
मग पळालीच ती ! आतां हातीं लागत नाहीं.

गोकुळ—(स्वगत) हां ! द्रुमन पळून गेली हीच
बातमी. [पृ. ४७]

कोण ही कसरत ! विसराळू गोकुळला द्रुमन पळून
गेल्याची बातमी स्मरावी, याकरितां पोबारा शब्द त्याचे

कार्नी पाडण्याचा कोण हा अष्टाहास आणि मग त्याकरितां सुधारक तात्यासाहेब आपल्याला मूलवजा असणाऱ्या कमलाकराशीं आणि तेही जुन्या काळचा सोंगट्यांचा खेळ खेळत असलेले दाखविण्याचा प्रसंग आला तरी बेहेत्तर.

+ + +

आतां अश्लील कोट्या आणि विनोदवचनें यांचा विचार करूं. अंक १ प्रवेश २ मध्ये गोकुळ मथुरा यांचा संवाद चालूं आहे. त्यावेळीं, 'आठवण रहाते नाही तर उपरण्याला गांठ मारून कां ठेवीत नाही ?' या मथुरेच्या प्रश्नावर गोकुळ तिला गांठीची माळ दाखवितो. मग सहज मथुरा म्हणते, 'आतां देशमुखांच्या इथें चार माणसें जमणार आणि तेथें असें सोंगासारखें -' यावर गोकुळ उत्तर देतो, 'शाबास ! हेंच विचारणार होतों - एकूण अंगवस्त्राच्या गांठीपेक्षां लग्नगांठच बरी म्हणायची.'

हा फाजीलपणा करून नाट्यवस्तूच्या दृष्टीनें गडकऱ्यांनीं काय साधलें ? पुढें त्याच प्रवेशांत गोकुळ म्हणतो,

खाणावळींतलीं दोनदोनशें पानें हलवावयाला तुझ्यासारखी खंबीर बायकोच पाहिजे. आणि या गुणामुळे मात्र तुझा बाप तुला अन्न तर देईलच पण तुझ्या वाटेल त्या गुणावर पांघरूण सुद्धां घालील. [पृ. ९]

नवरा बायकोच्या संभाषणांत किती पण उचित अश्लीलता ही; पण याचे जरा आधीं पुढील संवाद आहे.

मथुरा—लग्न तरी कुठें करणार होते माझे ! पण हळदकुंकवाला अधार म्हणून —

गोकुळ—म्हणून माझ्या गळ्यांत तुझी तांत बांधली वाटते ? मग तुला जेजुरीच्या खंडोवाची मुरळी केली असती तर भंडार भरपूर नसता का मिळाला ? [पृ. ८]

पीटांतील माणसें या योगें हंशा पिकवितील; पण हें काय सहृदय ग्रंथकाराचेंच लक्षण आहे काय ? अंक १ प्रवेश ३ मधील मुलुखमैदान शब्द सुशीलेच्या तोंडीं अनुचित कसा हें वर सांगितलेंच. पण गोकुळची त्यापुढील मखलाशी ऐकली म्हणजे हा शब्द सुशीलेच्या तोंडीं कां आला याचा निवाडा होईल.

गोकुळ — विजापूरच्या मुलुखमैदान तोफेच्या आवाजानें नुसत्या गर्भिणींचेच गर्भपात झाले म्हणतात ! पण हिच्या तोंडाची तोफ सुरू झाली म्हणजे माझ्यासारखा पुरुष सुद्धां गर्भ-गळित होतो. [पृ. १७]

गर्भगळित हा शब्द लाक्षणिक अर्थानें न घेतां वाच्यार्थानेंच घ्यावा याकरितां समासाचा पदविग्रह करून शब्द छापण्याची काळजी प्रेमसंन्यासाच्या सर्व आवृत्त्यांत घेण्यांत आली आहे, ही गोष्ट याठिकाणीं लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. लीला, सुशीला, जयंत, विद्याधर यांच्या सारख्या सुसंस्कृत मंडळींना अगदीं वर मान करून ऐकण्याजोगीच ही कोटी आहे नाहीं ?

अंक १ प्रवेश ४ मध्ये कमलाकराचें स्वगत भाषण चालूं आहे. तो म्हणतो,

शब्दाच्या शपथेखातर ज्यांची पुरतीशी तोंडओळख सुद्धा नाही अशीं वधूवरें तोंडाशीं तोंड भिडवावयाला तयार ! [पृ. २६-२७]

गडकन्यांची ही आवडती कोटी आहे. मुका शब्द आणि हा तोंडाशीं तोंड भिडविण्याचा प्रकार यांचा त्यांनीं बेहद आणि अनिर्वध उपयोग केला आहे. वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांवरच मग बहिष्कार कां घालावा ? पुढें कमलाकरच म्हणतो,

पण पांचव्या वर्षीं गोपींशीं वागडणाऱ्या गोपाळाला सोडून पुत्रप्राप्तीच्या आशेनें ब्रह्मचारी धजरंगाभोवतीं घिरट्या घालणाऱ्या विद्याच्या बायकांनाच कां दोष द्यावा ! [पृ. २७]

त्याच प्रवेशांत पुढें मनोरमा म्हणते,

दयाळू आहे ? काय बोलतां ? आपल्या बायकोचा गळा कापावयाचा आणि कोणा मेल्या भलतीच्या गळ्यांत गळा घालावयाचा ! (पृ. २९-३०)

केवळ गळा शब्दासाठीं विद्याच्या मनोरमेची जीभ विटाळण्याचा प्रसंग ! अंक २ प्रवेश ४ मध्ये तर, या अश्लीलपणाचा आणि बीभत्सपणाचा कळस झाला आहे. आपल्या बायकोचें हिडीस वर्णन करतांना गोकुळची आणि

त्यापेक्षां नाटककाराच्या अभिरुचीची कीव केल्यावांचूत रहावत नाही. पण यासंबंधी जास्त विवेचन लौकरच पुढे करावयाचे आहे. येथे फक्त एक दोन अश्लील कोट्यांचा विचार करावयाचा. त्यासाठी पुढील संवाद पहा.

गोकुळ--आणि लज्जेने म्हणाल तर ती कोणाला लाजल्याचे मला कांहीं स्मरत नाही. कां, कशी आहे गालांची शोभा.

मथुरा--(स्वगत) माझ्या गालांना नावे ठेवीत आहेत आणि यांचे गाल मात्र अगदी गुलाबी असतील नाही? गुलाबाचा रंग तर नाहीच; पण भोंवतालच्या मिसाळ खुंटांनी आणि त्यांच्या बुरखुंडांनी कांट्यांचे रान मात्र माजले आहे खरे !

निद्याधर--(स्वगत) या बाईच्या धुमसणाच्या आवेशावरून लौकरच याचे गाल मात्र लाल होण्याचा रंग दिसतो आणि हा तर ऐकत नाही. (प्रगट) गोकुळ, स्त्रियांच्या सौंदर्यावर असं तोंड टाकणे चांगले नाही.

गोकुळ--कां बरे, तिच्या गालावर तोंडसुख घेण्याचा माझा अधिकारच नाही का? [पृ. ५५-५६]

किती अभिरुचिसंपन्न संवाद हा ! नवरा, पाव्हणा आणि बायको, सर्वच एका माळेचे मणी. नवऱ्याला अक्कल नाही म्हणून, पाव्हण्याची अवकल शिक्षणाने पाघळली म्हणून आणि बायकोची लज्जा वाहू लागली म्हणून हा असला संवादप्रसंग !

याच्या पुढची पायरी म्हणजे अंक ३ प्रवेश २ मधील वसंत आणि वीणा यांच्या संभाषणांची. ही भाषणे स्वभावाला तरी धरून आहेत. तथापि प्रेमासाठी हजारो मुली पळून जाव्या ही इच्छा किंवा साऱ्या कुमारिकांचीं लग्नें चोरून व्हावी, आणि विधवांचीं लग्नें राजरोस व्हावीं, ही वीणेची मनीषा, आणि, “आमची आई आतां पोक्त झाली पण वात्रांना अजून लाजते ? कधीं त्यांच्या गळ्यांत हात घालते; कां त्यांचें मोकळ्या मनानें चुंबन वेऊन आम्हां पोरिंना घडा घालून देते; नांव नाही, ” (पृ. ८२) हें वीणेचे आचरटपणाचें भाषण; यांतील अतिरेक पचविण्याला कल्पनाशक्तीला फारच ताण द्यावा लागतो.

याप्रमाणें शाब्दिक विनोदाची ही हजेरी आहे. निवळ नीरस कोट्या व त्याही प्रसंग न पहातां केलेल्या, आणि त्यांत भरीला अश्लील विनोदवचनें यांची ही खिचडी आहे. अजाण आणि असंस्कृत प्रेक्षकांच्या मनांत या पासून हर्षोत्पत्ति होते हें खरें. पण तेवढ्यानें त्या विनोदाला सहृदय म्हणावयास तयार होणें हें केवळ विवेकरून्यतेचें लक्षण आहे.

| नाटकांतील विनोद त्रिविव असतो; एक भाषाचमत्कृतीनीं साधलेला; दुसरा प्रसंगगत; व तिसरा स्वभावपरिपोषात्मक. ज्या ठिकाणीं या तिहींचा योग्य मिलाफ आढळेल तेथील विनोदच केव्हांही सरस व रमणीय म्हणतां व्हांवेल. |

प्रेमसंन्यासांत गडकन्यांच्या भाषाचमत्कृतींचा प्रसंगांशी अगदी संबंध नाही. किंबहुना कोट्याविना ते ते प्रसंग कदाचित जास्तच खुलून दिसले असते. उदाहरणार्थ पहिल्या अंकातील तिसऱ्या प्रवेशांत विनोदनिष्पत्तीला भरपूर स्थळ आहे. चार काव्यशास्त्रमर्मज्ञ व नव विचाराची मंडळी एके ठिकाणी जमली आहेत. त्यांतच गोकुळासारखा भोळसर, वेडपट, परंतु, निष्कपटी आणि जुन्याचा कट्टा तथापि आंघळा अभिमानी, समान हक्कानें बोलतो भांडतो आहे; हा प्रसंग खरोखरच हर्षोत्साह उत्पन्न करणारा आहे. त्यांतल्या त्यांत विशेषतः आवेशाला चढून जेव्हां गोकुळ जुन्या चालीरीतींचें अगदी थेट शास्त्री पद्धतीनें मंडन करूं लागतो, तेव्हां तर, या विनोदप्रसंगाला अपूर्व बहार चढते; पण याच्यांतच ग्राम्य कोट्यांचें, अश्लील विषयांचें आणि गोकुळचा स्वतःचा व त्याच्या स्त्रीचा स्वभाव यांबद्दलचें जें भारूड मिसळण्यांत आलें आहे, त्यामुळें या प्रसंगाचा विरस झाला आहे. या मिसळीमुळें अभिरुचिहीन प्रेक्षकांची सोय झाली हें खरें; पण त्यामुळेंच शुद्ध विनोदाचें स्वरूप गढूळ झालें; आणि या सर्व भरीचा कथापोषणाला उपयोग काय असा नाट्यरचनाविषयक प्रश्नही उपस्थित झाला. गडकन्यांना प्रत्येक गोष्टींत अतिरेक करण्याची संवय आहे. पण आपल्या लेखणीवर जितकें संयमन ग्रंथकार

ठेवील तितकें त्याचें लिखाण जास्त परिणामकारक होतें हा अनुभव कोणत्याही सारस्वतांत अगदीं अबाधितपणें येईल. ग्रंथकाराचा एकदां स्वतःवरचा दाब गेला कीं, मग त्याचें लेखन, लिहिण्यापेक्षां भरकटणें या संज्ञेला जास्त पात्र होतें. विशेषतः गोकुळच्या या कोट्या प्रतिकोट्यांना इतरही मंडळी आपआपल्यापरी हातभार लावूं लागली म्हणजे तर विकृतपणाचा कळसच होतो. अंक ३ प्रवेश २ मध्ये अशीच अतिरेकाची सीमा करून गडकन्यांनीं दुसऱ्या एका चांगल्या प्रसंगाचा असाच विघाड केला आहे. वसंतराव व वीणा, या विलायती सुधारणेनें भारलेल्या जोडप्याच्या कल्पना शेवटीं इतक्या स्वैर धावूं लागतात कीं, साधारण प्रेक्षकाची किंवा वाचकाची मति कुंठित होऊन त्याला त्या जोडप्यावरोबर धावणें अशक्य होतें. नाहीपेक्षां थोड्या नाजूक हातानें व आत्मसंयमनानें हाच प्रसंग रेखाटला असता तर, या वेड्यांच्या थेरावरील ही टीका, खोंचदार परंतु आंगाला न बोंचणारी, अशी होऊन खरोखर विनोदपूर्ण झाली असती.

यानंतर अंक ४ प्रवेश २ हा हंशा पिकडिणारा प्रवेश आहे. येथें सर्वांत जास्त औचित्यभंग घडला आहे. नाट्यवस्तु व रसपोषणाच्या दृष्टीनें हा प्रवेश अगदीं हानिकारक आहे. परंतु ही गोष्ट ध्यानीं येण्याला संविधानक कोणत्या

सीमेला येऊन पोचले आहे हे पाहिले पाहिजे.

प्राच्य नाट्यशास्त्राप्रमाणे संविधानकाचा खरा शेवट — मध्य
Crisis — परिसीमा म्हणा पाहिजे तर — हा शेवटच्या अंकातील
शेवटच्या प्रवेशांत होणाऱ्या शेवटापासून वेगळा असतो. त्या
दृष्टीने पहातां जयंताला खुनी म्हणून पकडले जाते येथपर्यंत
संविधानकाची उभारणी सारखी चढत्या कमानीवर चालली
होती. पण येथे त्या कमानीचा मध्य गांठला गेला.
आतां पुढे काय होणार हे जवळ जवळ निश्चित
झाले. यापुढे गोष्टी नाटककार्याच्या हातीं राहिल्या
नाहींत; तर पूर्वरचित प्रसंगांचा स्वाभाविक असा परिणाम
हाच नाटककाराने दाखविला पाहिजे. येथपर्यंत प्रेक्षकांचे
लक्षही वाढत्या प्रमाणावर खेचले जात असते. पण यापुढे
तेवढे औत्सुक्य रहात नाही; किंबहुना आतां एकदां
अपेक्षेप्रमाणे सगळ्या गोष्टींचा झटकन उलगडा होऊन नाटक
आटोपावे अशी त्याची मनस्थिति होते. अशा प्रसंगानंतर
नाट्यवस्तूशी ज्याचा कांहीं एक संबंध नाही अशा धांगडधिंग्याचा
एक भला मोठा प्रवेश घालणे हे अगदीं विरस उत्पन्न
करणारे आहे. आणि एवढे या प्रवेशांत आहे तरी काय
म्हणून पहावे तर गोकुळच्या विसरालूपणाचे अस्वाभाविक
प्रदर्शन — इतके की, विचान्याला आपले वय १५ की २५
याचीही आठवण राहू नये. बरे यांत कांहीं कल्पनांची अपूर्व

कसरत पहावयाला मिळेल, तर तेंही नाही. फक्त चार नाटकी टारगट पोरांत जशा प्रकारचें संभाषण होईल, तसें संभाषण आणि तेंही नवरावायकोमध्ये येथें पहावयास मिळतें.

हाच मासला न्यायकोर्टाच्या प्रवेशाचा. या प्रवेशानें जयंतावरील आरोपाच्या शाबिती नाशाबितीला कांहीं उपयोग होत नाही; पण गोकुळची फजिती - जी साधण्याकरितां कल्पनाशक्तीला श्रम देण्याची कांहीं जरूर नव्हती - लोकांपुढें दाखविण्याचा मोह कवीला आवरला नाही.

जयंतावरील आरोपानंतर । नाटकाचें वातावरण एकदम गंभीर होऊन नाटकाचा पुढचा भाग वेगानें संपविला गेला पाहिजे. । शेक्सपिअरच्या नाटकांत रोमिओवर हृदपारीची शिक्षा फर्मावली गेल्यानंतर, किंबहुना त्याच्या दुर्दैवी विवाहापासूनच सर्व प्रसंग इतके झपाट्यानें येतात कीं, प्रेक्षकाला किंवा वाचकाला आपण जणू ओढून नेले जात आहों असा भास होतो. व कोठेंही लय विघडत नाही. परंतु गडकऱ्यांच्या या दोन प्रवेशांनीं कथानकाची गति अडखळत्यासारखी होते; प्रेक्षकांचें चित्त द्विधा होतें; आधींच रहस्य कमी होत चाललेल्या विषयावर तें स्थिर होऊं शकत नाही; आणि शेवटीं परिणामाच्या दृष्टीनें संविधानकांत दृढता रहात नाही. वरें हा सर्व खटाटोप करून चार सहृदय कोट्या किंवा विनोदप्रसंग जर साधले असते तर गोष्ट

निराळी; पण त्यांचे ऐवजीं जुन्या नाटकांतील किंवा ललितकांतील धिंगाणा मात्र दृष्टीपुढें येतो; असो.

तथापि नाजूक विनोद करण्याची गडकऱ्यांची शक्ति या नाटकांतही दिसून येते. पहिल्या अंकामधील तिसऱ्या प्रवेशांतील शाब्दिक कोट्या सोडून दिल्या तर तेथें विनोदप्रसंग पुष्कळच साधला आहे. पण खरा सहृदय विनोद त्याच प्रवेशांतील जयंत आणि मनोरमा यांच्या संवादांत साधला आहे. मनोरमेनें, कवितेचा आणि लग्नाचा काय संबंध, हा प्रश्न विचारल्यावर, किंवा कवितेला काय चुलीत जाळावयाची आहे असें म्हणून कवितेचें निरुपयोगित्व स्थापित केल्यावर, ज्याच्या चेहऱ्यावर स्मिताची लकोर झळकणार नाहीं असा मनुष्य विरळा. येथील विनोद इतर भावनांशीं संमिश्र आहे हा आक्षेप या ठिकाणीं घेण्यांत येईल हें खरें; व एकंदर संभाषणांत जयंताविषयीं आपल्या मनांत कीं वच वाटत असते हीही गोष्ट कबूल. तथापि हीं दोन भाषणें एक क्षणभर कां होईना पण इतर सर्व भाव विसरवून आपणांला सृष्टींतल्या या अगाध विप्रमतेचें कौतुक करावयाला लावतात आणि गूढ हास्य उद्भूत करतात याविषयीं सहसा कोणाचें दुमत होणार नाहीं.

+

+

+

परंतु वेड्यांच्या बाजारांत नसणारा एक नवीन प्रकार

गडकन्यांनीं प्रेमसंन्यासांत सुरू केला. या प्रकाराचीं दोन आंगें आहेत; [एक जगांतील यच्चयावत पवित्रतेची अमानुष हेटाळणी आणि दुसरें विकृत स्वरूपाची मनमुराद व किळसवाणी चेष्टा.] हेटाळणी करतांना ती कोणाची करावी व कोणाची न करावी याचा विधिनिषेध गडकरी ठेवीत नाहींत. अगदीं परमेश्वरापासून तो आईवापांपर्यंत एकूण एक पूज्य गोष्टींची हेटाळणी करण्याचा गडकन्यांनीं विडाच उचलला आहे असें दिसतें. दुसऱ्या प्रकाराचा ओझरता उल्लेख निबंधाच्या सुरवातीस केला होता. कुरूप माणसांची टवाळी करण्याची गडकन्यांस अनिवार हौस दिसते. व ज्यांच्या अंतःकरणांत स्वतःखेरीज इतरांच्या विषयींच्या जिह्वाळ्याला धारा नाहीं त्यांना असल्या हृदयशून्य विनोदापासून आनंद व्हावा हें साहजिक आहे.

पण प्रश्न असा आहे कीं, हे दोन्ही प्रकार चांगल्या विनोदाच्या सदराखालीं येतील किंवा कसें ? उद्यां एखाद्यानें चारसहा लग्नें एकदम केलीं तर त्यास अगदीं श्रीकृष्णाच्या पावलावर पाऊल टाकून चालणारा असें आम्ही म्हणूं. लहानपणीं एखाद्याच्या हातून कांहीं कमी जास्त फाजीलपणा झाला असेल तर त्यालाही आम्ही कृष्ण म्हणूं. अशा तऱ्हेनें या दोन व्यक्तींन व कृष्णांत, तुलनासाम्याला थोडा वाव असतांमा सुद्धां, तुलना करून वर्ण्य मनुष्याची आम्ही

थडा करून या थडेने त्या मनुष्याचे थोडे फार हसें होऊन, वर ज्या पूज्य व्यक्तीवरोबर त्याची तुलना केली तिजविषयी आदर कमी होत नाही; उलट एखादी बाजारबसवी किंवा शिनळ स्त्री घेऊन तिची उपमा जर आपण द्रौपदीला दिली, व म्हटलें कीं, 'द्रौपदी काय कमी छिनाल होती; या बाईचाच पूर्व जन्मीचा अवतार ती!' तर द्रौपदीविषयी निष्कारण हीन भावना जागृत केल्याचे पाप पदरांत पडून वर विनोद साधत नाही तो नाहीच. याच बाबतींत केळकर, सुभाषित आणि विनोद या पुस्तकांत म्हणतात,

जे लोक विनोदी म्हणून आपल्यास दिसतात त्यांपैकीं कित्येक असे असतात कीं, त्यांस जगांतील प्रत्येक गोष्ट तुच्छ वाटते.... अशा लोकांना जगांत बंध किंवा पवित्र असें कांहींच नसतें. परंतु अशा लोकांनीं केलेल्या विनोदास विनोद संज्ञाच देतां येत नाही. [पृ. ११३-आवृत्ति दुसरी]

दुसरा प्रकार यापेक्षांही बीभत्स होय. एखाद्याच्या स्वाभाविक किंवा शारीरिक व्यंगाबद्दल थडा करून हर्षोत्पत्ति करणें हें विनोदाचेंच एक आंग खरें. पण व्यंगदर्शनाला सुद्धां कांहीं तरी सीमा आहे. आणि, शारीरिक व्यंग हें मनुष्यकृत नसतें व मनुष्याच्या उपायानें तें सुधारणेंही शक्य नसतें, ही गोष्ट लक्षांत आणली असत

अशा व्यंगाविषयीं जितकें कमी उपहासानें व जास्त सद्भावानें लिहावें तितकें तें सम्यपणाचें व सहृदयपणाचें होणार आहे. पण गडकरी, अशा व्यंगांची जी बेहद हेटाळणी करतात ती अगदीं असह्य आणि नाटककाराच्या अभिरुचीविषयीं क्लिप्त उत्पन्न करणारी आहे. असला हा क्षमानुष उपहास रंगभूमीवर पहात ऐकत असतां पीटांतील लोक उघड, आणि पुढचे लोक लाजून, पण हंसत असतात हें प्रत्यक्ष अनुभवाला येतें. व यामुळें, ग्रंथकार आणि त्याचे वाचक व प्रेक्षक या सर्वांच्याच अभिरुचीची कांय करावीसें वाटतें. विकृतरूपोपहासाचा हा प्रकार प्रेमसंन्यासांत सुरू झाला व भावबंधनापर्यंत अनिर्वंध वाढतच राहिला. इतका कां, पुढें पुढें तो पूर्ण सम्यमान्य होऊन अलीकडे या प्रकाराचे पूर स्वाभाविकतःच वाढूं लागले आहेत.

अर्थात् प्रेमसंन्यासांत या दोन्ही प्रकारांची नुसती सुरुवात आहे. अगदीं प्रथम, हा पूज्यभावनेचा अभाव अंक १ प्रवेश ३ मध्ये वसंतरावाच्या भाषणांत सांपडतो. तो आपल्या आईबापांसंबंधीं म्हणतो,

आमचे निस्सीम हिंदु हाडाचे वडील द्रुमनताईच्या पुनर्विवाहाची गोष्ट काढितांच जानव्याचा गळफांस घेण्याची तयारी करितात आणि मातोश्री चुलींत सती जावयाला तयार होतात. [पृ. १९]

आई, बाप, त्यांचे पूर्व ग्रह, जानवें आणि आईचें

गृहकृत्य, यांचें एकाच दमांत किती विद्रूप व आदरशून्य हें चित्र ! हें इतकें भडक व बोंचक आहे कीं तें वसंतरावासारख्याच्या तोंडीं आहे हें समर्थन लंगडेंच पडणार. पुढें मथुराही याच वर्गांत येते.

गोकुळ—खर्चाचें खातें हिच्या हातीं असून जमा माझ्या हस्तें व्हायची. साखरेच्या गोण्या तिच्या कामीं आणि मी नुसता ओझ्याचा बैल.

मथुरा—(स्वगत) हें मात्र अगदीं खरें ! म्हणून तर ऋषिपंचमीच्या दिवशीं मला खणखणीत उपास पडतो ! [पृ. ५७]

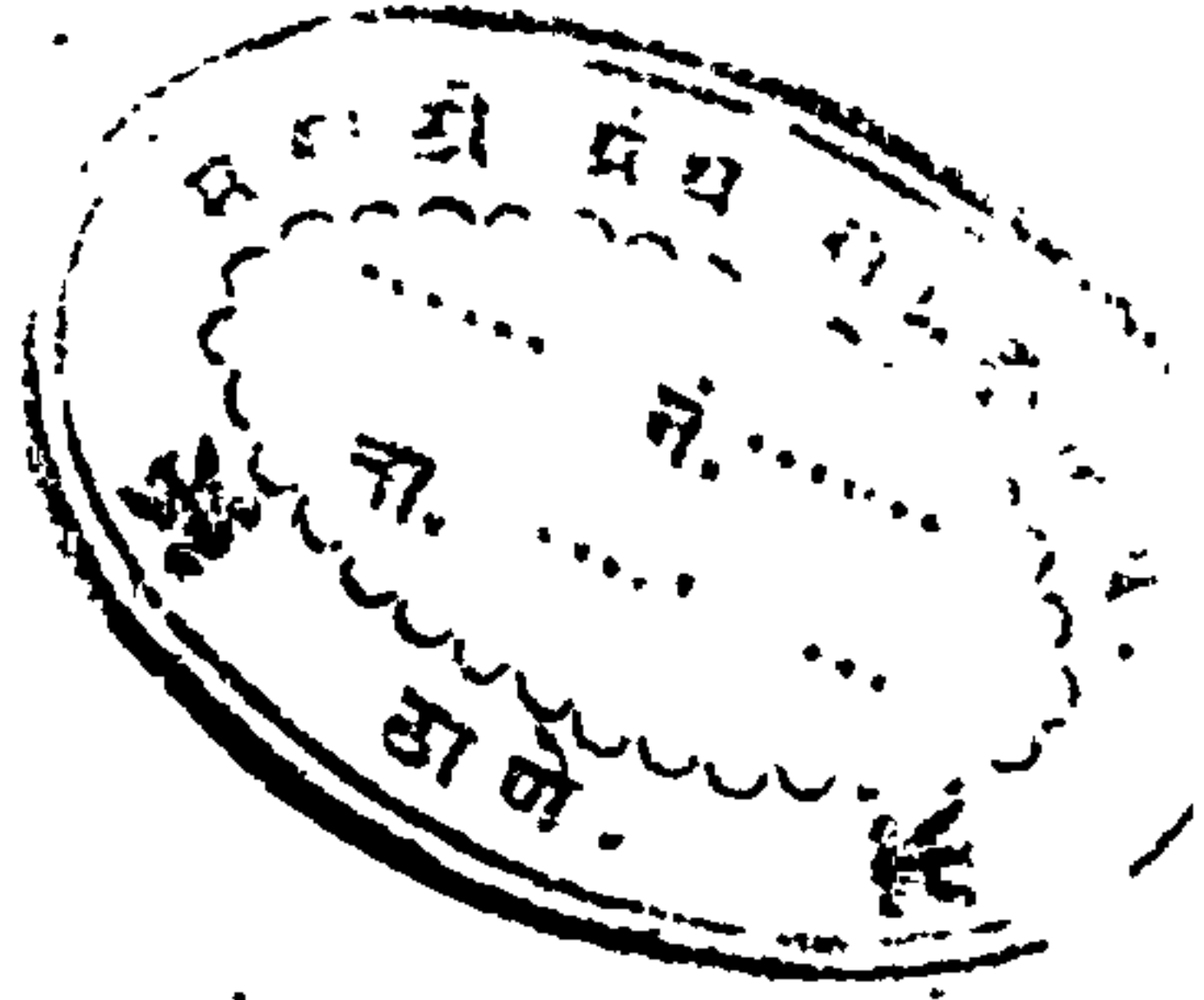
बैल शब्दावर कोटी करण्याकरितां एका हिंदू स्त्रीच्या तोंडीं केवढें धाडसी वाक्य हें !!

दुसरा विकृतरूपदर्शनाचा प्रकार या संबंध प्रवेशभर आहे. वास्तविक विनोदप्रसंगाला अत्यंत अनुकूल असा हा प्रवेश आहे. गोकुळ आणि विद्याधर जिच्याविषयीं खुद्द बोलत आहेत, तीच प्रत्यक्ष तेथें हजर; तिच्या आगमनाची वार्ता बोलणारांना नाहीं; पण प्रेक्षकांना मात्र सर्व कांहीं दिसत आहे. असा मोठा मनोरंजक आणि कुतूहल उत्पन्न करणारा हा प्रसंग आहे. आणि त्याची सुरुवातही ठीक झाली. जोंपर्यंत गोकुळ आपल्या बायकोच्या स्वभावदोषांसंबंधीं बोलत आहे तोंपर्यंत या विनोदी परिस्थितीचें आकलन करणें कल्पनेला शक्य आहे. पण लगेच पुढें

मथुरेच्या स्वरूपवर्णनाचा भाग येतो. आणि या सर्व प्रवेशाचा विवाद होतो. आवेशाआवेशानें, आणि आपल्या स्वभावाला किंवा ज्ञानाला विसदृश व अपरिचित वाटणाऱ्या रूपकालंकारादिकांनीं जेव्हां गोकुळ स्वतःच्या बायकोच्या कुरूपतेचें वर्णन करूं लागतो, आणि त्यांत लहान सहान अवयवांचीही मोजदाद करण्यास चुकत नाहीं तेव्हां खास असें वाटतें कीं, हा मानवहृदयी मनुष्य नाहीं. मथुरा जें म्हणते कीं, 'यांना तर मनुष्य म्हणायचेंही कारण नाहीं.' (पृ. ५४) तेंच हळु हळु खरें वाटूं लागतें. खरोखर या अमानुष उपहासापासून असा काय मोठा रस उत्पन्न होतो हें मला कळतच नाहीं. आणि गोकुळला मनुष्य म्हणावयास तयार नसणारी मथुराच जेव्हां स्वतः त्याच्या मिसाळ खुंटांचें वगैरे वर्णन थोडक्यांतच करूं लागतें तेव्हां तर नाटककारानें अगदीं मात केली असें म्हणण्याची पाळी येते.

हा प्रकार इतका हिडीस आहे कीं, त्याचा योग्य वेळीं योग्य तोच निषेध झाला पाहिजे. नाहीपेक्षां ही सांथ विनोदीब्रुव अशा गडकरीभक्तांमध्यें झपाट्यानें पसरून महाराष्ट्र सारस्वतांत अत्यंत हीन स्वरूपाची भर पडेल. स्तुतीच्या भरांत खुद्द गडकऱ्यांचे हे दोष दाखविण्याचें राहिल्यामुळें, त्यांच्याच पुढच्या पुढच्या नाटकांत हा प्रकार कसा वाढला व भावबंधनांत त्यावर कळस कसा चढला हें आतां

हळु हळु निदर्शनास येईलच. ही हेटाळणी व उपहास यांना
 विनोद न म्हणतां, अर्वाच्य थड्या या सदरांत ज्या दिवशीं
 त्यांना, निदान विचारी मंडळी तरी घालावयास तयार होतील
 तो सुदिन.

प्रकरण पांचवें

पुण्यप्रभाव

सामान्य अशा सिद्धांतांचें विवेचन वेड्यांचा बाजार आणि प्रेमसंन्यास यांच्या चर्चेत येऊन गेलेंच आहे. आतां फक्त उदाहरणें दाखविण्याचें व क्वचित ठिकाणी थोडें टीकेचें एवढेंच काम उरलें आहे.

शाब्दिक श्लेषात्मक व इतर कोट्यांची पुण्यप्रभावांतही रेलचेल आहे. अगदीं नेहमींची गडकऱ्यांची आवडती नांव शब्दावरील कोटी पुढील ठिकाणी सांपडते.

अंक १ प्रवेश १

सुदाम—आपल्या नांवावर पाणी सोडतांच दुसऱ्याचीं नांवे वुडवायला मोकळे ! [पृ. १४]

+

+

+

सुदाम—कायहो, आपलें नांव सांगाल का ?

नूपुर—माझ्या वारशाच्या पूर्वीच माझे आईबाप

मंले, तेव्हां मला नांव ठेवण्याचें तसेंच राहिले आहे.
[पृ. १६]

अंक २ प्रवेश १

सुदाम—चांगली भरचवाठ्यावर त्याच्या नांवानें
हांका मारीत सुटलीस ती !

दामिनी—आतां माहेरच्या माणसाचें नांव काढायची
सुद्धां चोरीच वाटतें ? [पृ. ४९]

या खेरीज इतर कोट्यांची यादी पुढीलप्रमाणें—

अंक १ प्रवेश १

सुदाम—आपल्या नुसत्या अंगाला भस्म चोपडतां
पण दुसऱ्याचा सारा संसार भस्म करून टाकितो. [पृ. १४]

+

+

+

सुदाम—इकडे हातांतल्या चिमट्यानें चिलमीवर
निखारे ठेवण्याचा जरा सराव होतो न होतो तोंच दुरून
दुसऱ्याच्या अंतःकरणाला चिमटे घेऊन त्यावर अंगार
ठेवण्याची तयारी ! [पृ. १४]

अंक १ प्रवेश ३

कंकण—लाथ मारीन तिथें पाणी काढीन अशी
घमक आहे माझ्या अंगांत !

नूपुर—पुढें पुढें या प्रतिज्ञेचा शेवट, घरांतल्या
घरांत वायकोला लाथ मारून तिच्या डोळ्यांतून पाणी
काढण्यांतच होत जातो. [पृ. ३९]

अंक २ प्रवेश १

कंकण—अरे, अरे, अरे, मग तं अशा वायकोशीं
एकदम काडी कां मोडून देत नाहीस ?

सुदाम--आपल्या धर्माप्रमाणे संसाराच्या समुद्रांत बुडत्याला काडीचासुद्धां आधार मिळण्याची आशा नाही ! [पृ. ५३]

प्रेमसंन्यासांतही अशीच काडी शब्दावर कोटी आहे.

अंक ३ प्रवेश ६

सुदाम--हा कोंडवाडा आहे वाटते हरवलेली जनावरे ठेवण्याचा ?

नूपुर--एकाने मला सांगितले, कीं इथे एका गरीब गार्डचा कोंडवाडा केला आहे म्हणून !

सुदाम--असे काय ? बरे, दरवाजावर खडे मारलेस ते कशाला ?

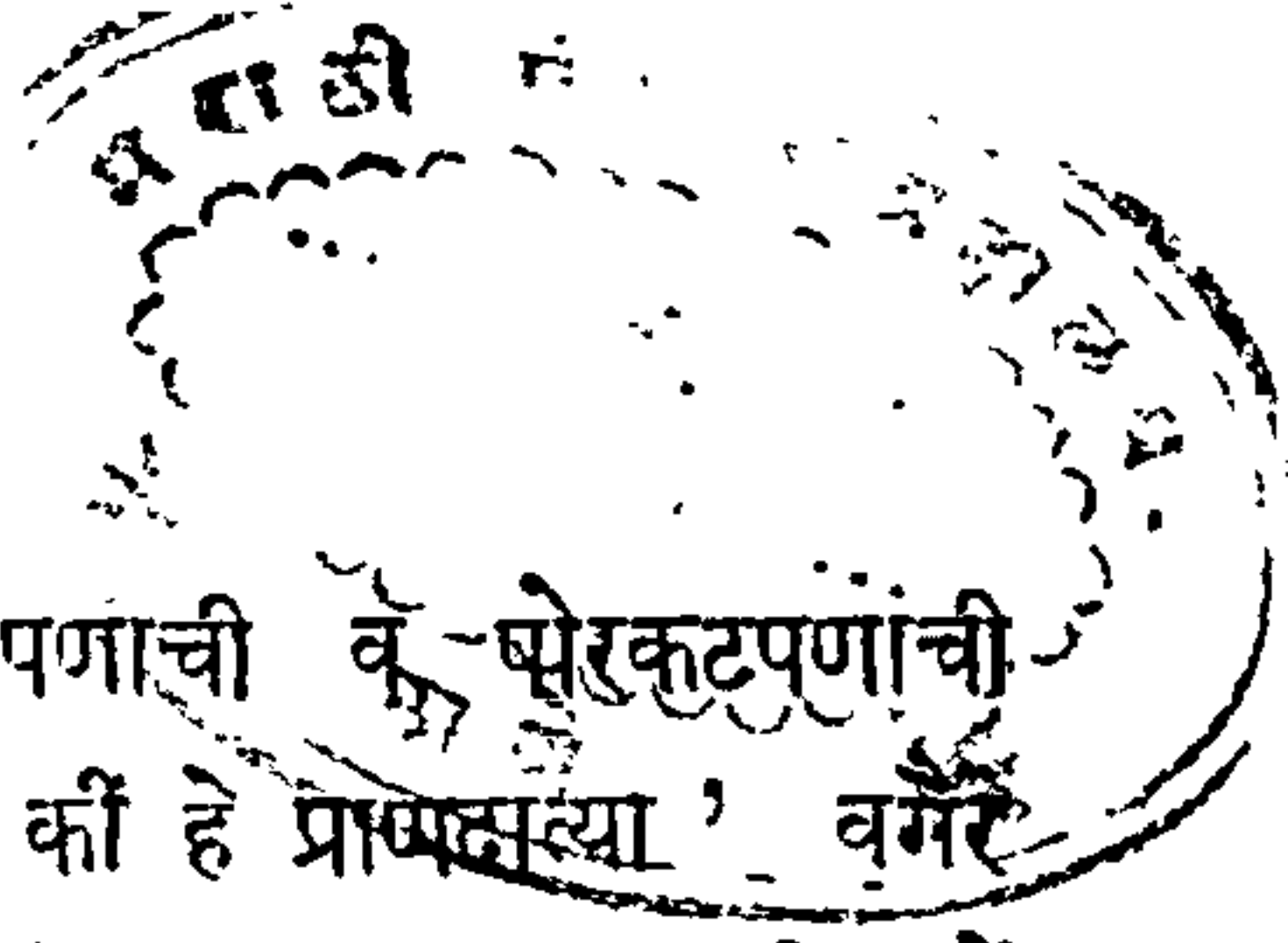
नूपुर--आपला खडा टाकून पाहिला वासरुं आहे का म्हणून ! [पृ. ८३],

अंक ६ प्रवेश ३

नूपुर--आतां मला राजाज्ञेचा आधार आहे.

कंकण--आतां राजाज्ञा राहिल बाजूला आणि देवाज्ञां मात्र होईल तुला ! [पृ. १२२]

या सर्व कोट्यांत सरस कोणती नीरस कोणती हे निवडणेंच कठीण आहे. इतक्या त्या पांचट आणि उथळ आहेत. आणि त्या सर्वांवर अंक २ प्रवेश ३ मधील कंकणाच्या एकपरिच्छेदात्मक स्वगत भाषणाने कळस चढविला आहे. आमच्या इकडे हौशी आगरी जातीचे लोक उत्सवानिमित्त नाटके करतात आणि मग त्यांत त्यांना 'स्वगत,' 'पडद्यांत' हे शब्द सुद्धां नक्कल म्हणतांना पाठ

असतात. अगदी त्याच वात्रळपणाची वृ-षोरकटपणांची आठवण, कंकणाचें ' हे प्राणेश्वरी कीं हे प्राणसत्या ' वगैरे भाषण वाचून होते. पोरकट आणि हलक्या स्वरूपाचीं पात्रें नाटकांत असूं नयेत असें माझे म्हणणें नाहीं. मच अंडो अवाउट नथिंग या शेक्सपिअरच्या नाटकांत डोंगवेरी काय कमी उथळपणाची बडबड करतो ? पण त्या उथळ वाटणाऱ्या बडबडींत सुद्धां सहृदय माणसाला गंभीर अर्थ सांपडतो, तसें गडकऱ्यांच्या या कोट्यांचें किंवा पचकळपणाचें नाहीं. त्यांतल्या त्यांत समाधानाला जागा एवढीच कीं, या नाटकांत प्रेमसंन्यासांतल्याप्रमाणें वरच्या दर्जाचीं पात्रें तरी या कोट्यांच्या आखाड्यांत उतरत नाहींत.

उलट, अश्लीलपणांत मात्र प्रेमसंन्यासापेक्षां येथें गडकऱ्यांनीं जास्त उदार हात दाखविला आहे. कदाचित् सरावामुळे आणि अनुभवामुळे आलेल्या आत्मप्रत्ययाचा हा परिणाम असेल ! कोट्यांच्या वेळीं वरच्या दर्जाच्या पात्रांना त्यांनीं वगळलें, तसेंच यावेळीं त्यांना वगळतां आलें असतें; पण लोकप्रियतेच्या नादी लागून तसें गडकऱ्यांनीं केलें नाहीं असें दिसतें.

अंक १ प्रवेश १ मध्ये सुदाम ईश्वराविषयी म्हणतो, ' आजचा हा रागरंग असाच अंधेरांतला आहेसा दिसतो. ' अनुदार कल्पना सुदामाच्या तोंडीं घालण्यास कांहींच हरकत

नाहीं. कारण त्यायोगें त्याचा स्वभाव अधिकच खुलेल. पण त्या अनुदार कल्पना अश्लील भाषेतच वठवल्या पाहिजेत असें कांहीं त्यावरून होत नाहीं; जवळ जवळ, या पुढील सर्वच प्रवेश वरच्या नमुन्याचा आहे. स्त्रीपुरुषसंबंधाविषयी व स्त्रियांच्या पावित्र्याविषयी हवीं तीं विचकट विधानें सुदाम आणि नूपुर यांच्या तोंडीं अनिर्वध रीतीनें नाटककारानें घातलीं आहेत. आपल्या बालगोपालांसह जर एखादा कुटुंबी हें नाटक पहावयास गेला तर हीं अश्लीलतासूचक विनोदवचनें ऐकून आपल्या पत्नीसमोर व जाणत्या मुलांसमोर त्याला मान खालीच घालावी लागेल. शिवाय या प्रवेशांत स्वतंत्र बुद्धीचा फारसा अंश आहे असें नाहीं. फ्रेंच हास्यपर नाटकांत व दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दींत रंगास चढलेल्या इंग्रजी हास्यपर नाटकांत अशा प्रकारचे प्रसंग वारंवार आढळतात. आणि त्यांचेंच हें जरा हुषारीनें केलेलें अनुकरण आहे. या नाटकांत अशा बाह्य अनुकरणाची छटा आणखीही एक दोन ठिकाणीं आहे; तिचा योग्य स्थळीं विचार करूं.

अंक १ प्रवेश २ मध्यें थोडा शृंगारमिश्रित असा बीभत्स विनोदाचा भाग आणून त्या सुंदर प्रसंगाचा गडकन्यांनीं विरस केला आहे. ज्यूलियस सीझर मधील पोर्शिया आणि ब्रूटस यांच्यातील प्रसंगाची अंधुक आठवण करून देणाऱ्या या प्रवेशांत शेवटीं कालिंदी आणि वृन्दावन

यांचें, गडकऱ्यांच्या आवडत्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे तोंडांत तोंड घातल्याखेरीज नाटककाराला राहवलें नाहीं. आणि तेंही कंकण तेथें उभा असतांना. देवघेव आणि दलाल या शब्दांकरितां कोणता प्रसंग नाटककाराला घडवावा लागला आहे, हें पुढील उताऱ्यावरून कळेल.

कालिंदी—या रहस्याच्या नादांत आपण केतनाचा मुका सुद्धां घेतला नाहीं.

वृंदावन—हं, रागावूं नकोस; हा घे आणि त्याला नेऊन दे !

कालिंदी—भलतेंच ! प्रेमाच्या बाजारांतली देवघेव दलालामार्फत होत नाहीं.

वृंदावन—प्रेमाच्या व्यवहारशून्य जगांत तर दोन जीवांचा एकजीव झाल्यावरच चुंबनाची देवघेव दलालामार्फत करावी लागते ! [पृ. ३१. ३२]

स्वतःच्या नोकराच्या समोर चाललेला हा अतिप्रसंग व त्यांत कालिंदीसारख्या स्त्रीरत्नाच्या तोडीं प्रेमाचा बाजार हे शब्द, या गोष्टी किती सदभिहितसंपन्न आहेत नाहीं ?

अंगवस्त्रावरची अश्लील सूचना या नाटकांतही आहे. कंकण, आपल्या वृंदावनासारख्या धन्याला म्हणतो आहे,

धनीसाहेब, यांत हंसण्यासारखें कांहींच नाहीं ! चाकरांच्या वांट्याला धन्याचीं जुनीं पानीं वस्त्रें, अंगवस्त्रें, अर्धा—

[पृ. ३४]

नशीब वाचकांचें ! गडकरी शेवटचा शब्द पुरा करण्याच्या
आणखी भरीस पडले नाहींत.

अंक १ प्रवेश ३ मध्ये नूपुर किंकिणीविषयीं म्हणतो,
माझेही तिच्यावर प्रेम आहे ! तिचें तुझ्याशीं कांहीं
लग्न नाहीं लागलेलें अजून ! माळावरची माती
कोणीही उपसावी ! [पृ. ३८]

अविवाहित कुमारिकांसंबंधीं किती हिडीस कल्पना ही !
प्रत्यक्ष व्यवहारांत कॉलेजांत शिकणाऱ्या मुलींशीं मुलांचा
होणारा चावटपणा या शास्त्राधारें अगदीं क्षम्य आणि उचित
ठरेल. याचेंच पुढें नूपुर म्हणतो,
काय केसाळ तोंड हें ! किंकिणि, चुंबनासाठीं या
बोकडासारख्या दाढीमिशीच्या जंगलांत तोंड घालणें
म्हणजे पुरा वनवासच म्हणायचा. [पृ. ३९-४०]

अंक २ प्रवेश १

दामिनी—साधु ? कुठले साधु ? त्यांची एखादी
खूण सांगा बघू !

नूपुर—काल जातां जातां ज्यांनीं तुम्हांला खूण केली
ते ! पटली खूण ? [पृ. ४६]

या चावट कोटीला मदत प्रत्यक्ष हावभावांची मिळाली
म्हणजे मग हास्यरसाला बघावयालाच नको ! त्याच प्रवेशांत
पुढें सुदाम घरीं आला असतां, या तिज्जाइताला आपल्या
स्त्रीशीं विश्रंभालाप करीत असतांना पाहून, साहजिकच

रागावून म्हणतो, 'बेशरम, बदमाश;' त्यावर नूपुर उत्तर करतो,

तुमचा मत्सर विलक्षण आहे बुवा ! अर्घ्या घटकेची वडीलकी इतकी गाजवू देणार नाहीं मी ! [पृ. ४७]

प्रत्यक्ष कुंटणखाण्यांत इतकी निर्मर्याद व पचकळ भाषणें होत असतील काय ? माहितगारांनीं साक्ष पटवावी. साध्या दृष्टीला तर हें कांहीं अजब स्वभावदिग्दर्शन दिसतें. पण खुबी ती याहूनही पुढें आहे. खुद्द सुदामच थोड्या वेळानें म्हणतो;

अगदीं अवेळीं आलांत हो.... अजून तरी चला. तुम्ही काढता पाय ध्या आणि मला जरा संधि द्या !

[पृ. ४७]

बेशरमपणाची कमाल यापेक्षां या प्रकाराला जास्त काय म्हणावें ? पण कदाचित् वाचकांच्या ध्यानांत आपली अश्लील सूचना येणार नाहीं अशा समजुतीनेच कीं काय गडकरी नूपुराच्या तोंडीं लगेच पुढें हें भाषण घालतात,

मी मुळींच ताकास तूर लागूं देत नाहीं. भाग्यशाली आहांत बुवा. [पृ. ४७]

आतां तरी 'मला संधि द्या,' याचा अर्थ वाचकांना कळलाच पाहिजे कीं नाहीं ? कोण हा अट्टहास !

यापुढें नवरा बायकोचा प्रवेश. जरा जास्त रहस्यमय भाषण त्यांच्यामध्ये व्हावयास हरकत नाही. आणि तेही

गूढार्थमय झालें तर चांगलेंच दिसेल. पण पुढचीच कोटी
पहा;

दामिनी—परवां असेंच; माझ्या माहेरचा तो हा
भेटला, त्याच्याशींच लागलीं हुमरीतुमरीवर आलां;
त्यानें आपला माझ्याकडे पाहून कानाडोळा केला एवढें
बरें झालें, नाही तर—

सुदाम—एवढें बरें झालें नाही, पण एवढेंच वाईट
झालें; जो तो तुझ्याकडे पाहून असा कानाडोळा करतो
म्हणून तर ही आटाआट एवढी. [पृ. ४९]

एक कानाडोळा शब्दावर कोटी करण्याच्या भरांत कोण
विचकटपणा हा ! पण एवढ्यावरच संपलें नाही;
सुदामाचें पुढचेंच भाषण पहा.

देवदर्शनाच्या वेळाच पहा मुळीं कशा निवडल्या
! आहेत त्या ! पहांटेची कांकडभारती तर मध्यान्हीस
शेजारती ! [पृ. ४९]

यावर टीकात्मक आतां काय लिहावें ? याच्या जोडीला
कांकणाचें हें एक भाषण बसविलें म्हणजे पुरतें माप भरलें.

लग्नाच्या बायकोवर पुरुषाचें कधीं प्रेम ऐकलें आहे
कुणीं ? प्रेम असें चुलीपाशीं बसायचें नाही; तें
वारा खात, बाहेर तरंगत फिरतें." [अंक ४, प्र. २, पृ. ९५]

गडकन्यांच्या विनोदांतच फक्त अश्लीलता आहे असें नाही,
तर ती त्यांच्या नाटकांतून इतरत्रही विखुरलेली आढळते.

त्यांतलें एकच उदाहरण द्यावयाचें तर वृंदावनाचें पुढील भाषण पहाण्यासारखें आहे.

वृंदावन—नवऱ्याच्या नांवाचा मोठेपणा चारचौघांत केव्हां गाजवीन असें तिला होऊन जातें. पतीच्या पुरुषार्थासंबंधानें रहस्यांतलें रहस्यसुद्धां स्त्रीजवळ ठराविक मुदतीबाहेर टिकत नाही ! या गोष्टीची केतनासारखी पाळण्यांतलीं पोरें सुद्धां साक्ष देतील.

[अंक १, प्रवेश २, पृ. २७]

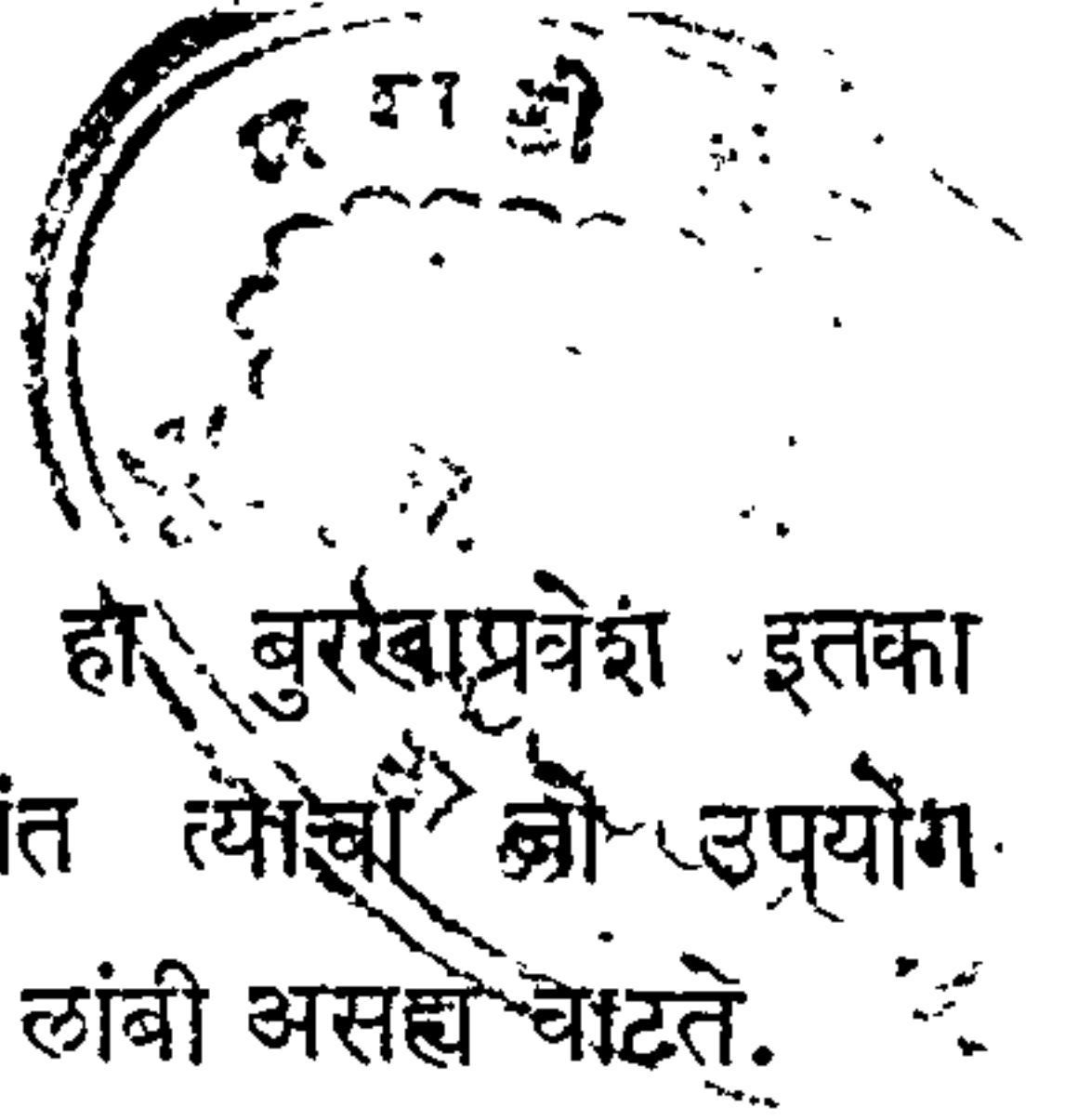
+

+

+

पुण्यप्रभावांत प्रसंगगत असा जो विनोद साधला आहे तो बहुतेक अनुकरणात्मक आहे. स्वतंत्र रचनाकाराचा मान गडकऱ्यांना त्या बाबतींत मिळणार नाही. पण अनुकरणांत सुद्धां प्रत्यक्ष विनोदपर परिस्थिति निर्माण करण्यापेक्षां, शृंगारपूर्ण, अचकटविचकट आणि नीरस कोट्यांवरच त्यांनीं भर दिला आहे हें आतांपर्यंतच्या उताऱ्यावरून दिसेलच. पहिल्या अंकातील पहिल्या प्रवेशांत विनोदप्रसंग नसून, सुदाम आणि नूपुर यांचीं बाष्कळ प्रवचनें मात्र आहेत. त्यामुळें संविधानकाच्या गतीला फारशी चालना मिळण्याचें काम मुळीच होत नाही. फक्त त्यांचें स्वभावाविष्करण करण्यास थोडीशी मदत होते एवढेंच. त्यानंतर तिसऱ्या प्रवेशांत किंकिणीचा संबंध आहे. आणि त्या ठिकाणीं किंकिणीच्या स्वभावगत विनोदामुळें पुष्कळच बहार आली आहे यांत

संशय नाही. पण नूपुराच्या जोडीला कंकण उभा ठाकल्यावर जो शिमगा होतो त्यानें सर्व प्रवेशाचा रसभंग झाला आहे. हातीं आलेला हा चांगला विनोदप्रसंग गडकऱ्यांनीं वायां दवडला आहे. अंक २ प्रवेश १ मधील अश्लील कोट्यांसंबंधीं वर लिहिलेंच. या प्रवेशांत, पेटाय्यांत बसण्याचा प्रसंग हा पाश्चात्य नाटककारांच्या अनुकरणाचा प्रकार आहे. आणि तोही नीट साधला आहे असें म्हणतां येणार नाही. कारण, पेटाय्यांत अथवा अन्य गुप्त जागीं एकाला बसवून, दुसऱ्याशीं रंगभूमीवरचें पात्र बोलत असावें, नवीन आलेल्या माणसाला मात्र पेटाय्यांत कोणी आहे याची जाणीव नसावी, आणि मग त्यांच्यातील भाषणांनीं श्रोत्यांच्या मनांत कुतूहल व उत्सुकता उत्पन्न व्हावी; अशा तऱ्हेनें बहुधा हा गोपनाचा प्रवेश सर्वत्र रचण्यांत येतो. इंग्रजी वाङ्मयांतील या प्रकारचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे शेरिडन याच्या स्कूल फॉर स्कँडलमधील, पडद्यामागे लेडी टीझल असतांना जोसेफ व सर टीझल यांच्यामधील संवादाचा प्रवेश होय. स्क्रीन सीन म्हणून हा प्रवेश सुप्रसिद्ध आहे. तसा प्रकार या ठिकाणीं साधून थोडा हर्षोत्सुकताप्रसंग गडकऱ्यांना निर्मितां आला असता; पण मग पुढची शब्दाशब्दी कशी साधली असती ? याच प्रवेशाचा पुढचा भाग, त्यांतील अश्लीलता सोडून दिली तर,

चांगला विनोदप्रसंग आहे. पण हा बुरखाप्रवेश इतका लांबविला आहे की, पुढे नाटकांत त्याचा कोणताच उपयोग करण्यांत आला आहे त्या मानाने ही लांबी असह्य वाटते.

पुण्यप्रभाव हे नाटक हास्यप्रधान खरे; त्याच्या विषयांत, प्रेमसंन्यास किंवा एकच प्याला यांच्याइतके गांभीर्य नाही, हेही तितकेच खरे. पण गडकऱ्यांना नाटकाचा शेवट मात्र तितका हास्यप्रधान व गांभीर्यविरहित करता आला नाही. दुसऱ्या अंकातील वसुंधरा व भूपाल यांच्या प्रवेशापासूनच संविधानकांत खेदमिश्रित गंभीरतेची छटा पसरली. आणि वृंदावनाने चवथ्या अंकांत कालिंदीला कैदेत टाकल्यावर तर संविधानकाच्या चवथ्या कमानीचा मध्य गांठला असे वाटू लागते. आतां या पुढे वास्तविक द्रुत गतीने कथानकाचा प्रत्यक्ष शेवट प्रेक्षकाला दिसून त्याची बोळवण व्हावयास पाहिजे. परंतु या नंतर सुद्धां दामिनी, कंकण, किंकिणी यांचे, खेड्यांतील लळितांना लाजवितील इतके पचकळ प्रवेश आलेच आहेत. अगदी सहाव्या अंकांत, की ज्या वेळी पुढचा प्रवेश पांच मिनिटांच्या आंत होऊन, नाटककार आपली सर्व सूत्रे गुंडाळणार असे वाटू लागवे, त्यावेळी सुद्धां, पुन्हां कंकणाचे प्रेमशास्त्र वर डोके काढतेच.

वास्तविक नाटकाची सुरुवात करणे हे जितके कठिण

आहे, त्यापेक्षांही मांडलेला पसारा आवरता घेणें हें जास्त कठिण आहे. परंतु प्रेमसंन्यासांत आणि पुण्यप्रभावांत, दोन्ही ठिकाणीं, कथानक द्रुत गतीनें नाट्यमध्यापासून प्रत्यक्ष शेवटाकडे धांवत असतांनाही, विसंवादी विनोदप्रसंगांस वाव देऊन गडकऱ्यांनीं आपली अकुशलता प्रगट केली आहे. किंबहुना हंशा पिकविण्याच्या मोहाला बळी पडून त्यांनीं आपल्या नाट्यरचनेंत निष्कारण विघाड उत्पन्न केला आहे. यामुळेच अशा या विनोदी म्हटल्या जाणाऱ्या प्रवेशांतून क्वचित थोडा फार भावनानिष्ठ विनोद सांपडला, तरी तो अनुचित प्रसंगामुळे ब्रॉचकच होतो.

या नंतर, अमानुष विनोद म्हणून ज्याचें मी नामकरण केले त्याची उदाहरणे आतां पहावयाचीं. प्रेमसंन्यासांत मथुरेचें हिडीस वर्णन झालें; यांत तो मान कंकणाला मिळाला आहे. अंक १ प्रवेश ३ मध्ये, ज्यामुळे वर्ष्य विषयाबद्दल हसूं येण्याऐवजीं तिटकाराच वाटेल अशा प्रकारचें किळसवाणें वर्णन निदर्शनास येईल. ब्रह्मदेवकृत शरीरव्यंगावर भडिमार करण्याची गडकऱ्यांची ही हौस मोठीच चमत्कारिक आहे.

पण पूज्यभावाच्या अभावार्ची या नाटकांतील उदाहरणें तर मनाला चीड आणणारी आहेत. सुदामाची पुढची अंक २ प्रवेश १ मधील भाषणें वाचा;

सुदाम—आणि म्हणूनच वायकांना सारखं जपलं पःद्विजे ! परपुरुषाचें वारंसुद्धां लागूं देतां कामा नये ! माझी वायको आरशांतल्या माझ्या प्रतिबिंबाशेजारीं फाजील सलगीनें उभी राहिली तरीसुद्धां मला दुजाभाव वाटतोच. सप्तर्षींच्या तांड्यामध्ये उघड्या आकाशांत वयोवृद्ध वसिष्ठानें आपल्या बुद्रूक सोबतिणीला दाटीदाटीनें जवळ बसवून घेण्याचें दुसरें काय कारण असणार ? नळराजानें वनवासांत दमयंतीची वरात कशाला काढिली असावी ? वृद्ध कुंतीला विदुराच्या घरींच ठेवून तरण्याताठ्या द्रौपदीला मात्र वरोबर वागविण्यांत पांडवांचा हाच हेतु होता ! श्रीरामानें सीतेला रानावनांत नेली, आणखी तिथें सुद्धां अशा जरवेंत ठेवली, कीं लक्ष्मणासारख्या सख्ख्या भावाला तिच्या नुसत्या दागिन्यांचीही ओळख नीटशी असूं नये ! यांब, नीट ऐकून घे ! पुढेंमागें संसारांत पडलास तर हे दाखले तुला उपयोगी पडतील ! विष्णूनें लक्ष्मीसारख्या चंचल वायकोला अष्टौप्रहर पाय चेपीत बसवून ठेविली आहे; विछाडतीच्या निमित्तानें शेषासारख्या जातिवंत नागाचा पहारा ठेविला आहे आणि भंवतालीं लांब शेंडीचा नारद, अणकुचीदार चोंचीचा गरुड, किंवा घोडमुखाचा तुंबर यांसारख्या विद्रूप सोंगांचाच गराडा घातलेला आहे. अरे, भोळा शंकर तर शेजार टाळण्यासाठीं मसणांतच जाऊन बसला ! तसबिरीतून देवादिकांची वायकांना वामांकीं खिळवून बसविण्याची हौससुद्धां शृंगारवृत्तीची नसून

सावधपणाचीच असावी ! आपल्या आर्य पूर्वजांना
सौंदर्याची मुळीच चाड नव्हती. [पृ. ५१-५२]

+ + +

सुदाम—दामिनि, हा पतिव्रताधर्म नाही; सीतेने
रामाला असें म्हटलें नाही; अहिल्या गौतमाच्या विद्रूप
दाढ्यामिशा आणि जटा पाहूनही असें वडवडली नाही;
सुग्रीवासारख्या माकडाचीसुद्धां तारेनें अशी हेटाळणी
केली नाही; रावणाची दहा तोंडांची प्रभावळ पाहूनसुद्धां
मंदोदरीला कांहीं भुताटकीची शंका आली नाही;
पांच पांडवांच्या पकडींत पडूनसुद्धां द्रौपदीनें
भुताखेतावद्दल अवाक्षर काढिलें नाही; तुम्हां आजकालच्या
हुच्च वायकांपेक्षां त्या विचारीवर पातिव्रत्याची पांचपट
जबाबदारी होती. पण ती माडली तसल्या
जोखमाच्या अडचणींतून सहीसलामत बाहेर पडली.
आणि तुला एक नवऱ्यावद्दल पातिव्रत्य संभाळायानें
तर लागलीच तीन तेरा करते आहेस. [पृ. ४८.]

+ + +

सुदाम—(स्वगत) खरेंच; द्रौपदीचा दृष्टांत जरा
चकला खरा, सीता सहा महिने परघरी राहिलेली,—
तारेला दोन नवरे, [तारा म्हणजे हरिश्चंद्राची
तारामती ही गोष्ट सुद्धां गडकरी विसरतात]
अहिल्येच्या बाबतींत इंद्राचा पाजीपणा ! छेः, ही
पतिव्रतांची यादी एखाद्या बदफैली राणीनें कुणा
पंडिताला पैसे चारून करून घेतल्यासारखी वाटते !

[पृ. ४८].

1 वा 15 वा
व्या 4 व 5 व 6 वा
11 वा आयुष्य
21 रा 22 वा

पूज्यवर श्रीपाद कृष्णांनीं गणपतीच्या हेटाळणीला सुरुवात करून श्रीगणेशा केला; त्यांचे शिष्य पवित्र स्त्रियांवरही आपला हल्ला चढवूं लागले; आणि आतां शिष्यांचे शिष्य मौजा उडवीत आणि घोडे हांकीत मुंब्रापुरीमध्ये दर आठवड्या पंवरवड्याला शिमगा करीत आहेत. खुद्द गडकऱ्यांची सुद्धां या बाबतींत सारखी प्रगतीच झाली. प्रेमसंन्यासांत या प्रकारास नुसती सुरुवात झाली; पुण्यप्रभावांत थोडा आत्मविश्वास वाढला; आणि पुढें राजसंन्यास, एकच प्याला व भाववंदन, यांत त्याचा इतका कळस झाला कीं, जगांत गडकऱ्यांना कांहीं पूज्य वाटतें कीं नाहीं हें कळेनासेंच झालें. हा सर्व फक्त एकाच गोष्टीचा परिणाम. गंभीर व विशुद्ध विनोदाची आमच्यांत कल्पनाच कमी; आणि ज्यांना होती त्यांचा — कोल्हटकर, गडकरी यांच्या सारख्यांचा— पीटांत हंशा पिकविण्याचा अद्दाहास. यामुळें गडकरी आणि कोल्हटकर यांचाच विनोद फक्त लोकांना परिचित आणि आवडणारा; आणि विचाऱ्या केळकरांच्या रसाळ विनोदाची कोणाला आठवणही नाहीं. बरें असें कोणी म्हणेल, तर त्याला मत्सरी वगैरे विशेषणें लावून गिल्या करून खाली बसविण्याची सांप्रदायिकांची करामत. असा कांहीं विलक्षण प्रकार आज महाराष्ट्र सारस्वतांत झाला आहे.

प्रकरण सहावें

राजसंन्यास

राजसंन्यास हेंनाटक अपुरें आहे. वेडयांच्या बाजारांत दोन अंक तरी पुरे आहेत. येथें अंक तर राहोच पण कांहीं-कांहीं प्रवेशही अपुरे आहेत. गडकन्यांना कोणत्या प्रसंगाची कशी जुळणी करावयाची होती हेंही येथें स्पष्टपणें समजत नाहीं. पांचव्या अंकाच्या थाटावरून एवढें मात्र वाटतें कीं, शेवटच्या गंभीरपणांत भलत्या प्रसंगानें विरस पाडावयाचा गडकन्यांचा बेत बहुधा नसावा. पण आरंभापासून अंतापर्यंत कोठेंच कांहीं धर नसल्यानें, या नाटकांत औचित्य अगर अनौचित्य यांसंबंधीं विवेचन करणें शक्य नाहीं. फक्त कोट्या, अश्लीलपणा, इत्यादिकांचें दिग्दर्शन करूनच एकच प्याल्याकडे वळलें पाहिजे. निवळ शाब्दिक कोट्यांची उदाहरणें हीं पहा.

अंक १ प्रवेश २

देहू—या उड्या नाहीत ! जिवा, या उड्या नीट
यायला दंगलीत दिवस घालवावे लागतात.

जिवाजी—दंगल म्हणजे ? धिंगामस्ती ?

देहू—अहो, दंगल म्हणजे आखाडा ! आतां मीं
उड्या मारल्या नाहीत, दोन वैठका मारल्या !

जिवाजी—या वैठका मारायला शिकण्यांत आजवर
वेळ घालविलास म्हणून तर तुझ्या नशिवानें अशी ही
वैठक मारली आहे. [पृ. १४]

+ + +

देहू—अहो, फुकट होत नाहीं देहाची तयारी !
अशी मेहनत करावी लागते.

जिवाजी—तुझ्या देहाच्या तयारीसाठीं तुझ्या
जातभाईना मात्र खरी मेहनत पडेल ! [पृ. १५]

किती किळसवाणा ग्राम्यपणा हा ! याच प्रवेशांत पुढें
जिवाजी म्हणतो, ' शिवाजीच्या नांवांत रामदासाइतका राम
नाहीं. ' पुन्हा नांव शब्दानें ओढलेंच ! अश्लील कोटीचें
एक उदाहरण याच प्रवेशांतील पुढें दिलें आहे तें पुरेसें आहे.
जिवाजीच म्हणतो,

अरे, बालपणीं म्हणजे सुमार सात आठ वर्षेपर्यंत मीं
सुद्धां बाळब्रह्मचारीच होतो. पुढें मात्र शेजारीं
पाजारीं—(कावेबाजपणानें हंसतो) [पृ. २१]

या अश्लील सूचनेला आणखी अभिनयाची भर. किती
अभिजात विनोद आहे हा !

पण, कोट्या आणि अश्लीलसूचकता यापेक्षां या नाटकांत, आंहे या अर्ध्या मुर्ध्या स्थितींत सुद्धां, अमानुष विनोदाची प्रगति बरीच दिसते. वेड्याच्या बाजारांतून प्रेमसंन्यासांत पाऊल टाकतांना, वाष्कळ व पोरकट कोट्यांपेक्षां शब्दश्लेषांची आवड वाढली आणि या अमानुष विनोदाची भर पडली. पुढें, पुण्यप्रभावाच्या वेळीं अश्लीलता अधिक वाढली; परंतु कोट्यांचें प्रमाण कमी होऊन अमानुष विनोदाचें प्रमाण पुष्कळच वाढलें. आणि पुढें मग प्रत्येक नाटकांत त्याचीच सारखी वाढ होऊन भावबंधनांत तर अगदीं कळस झाला. राजसंन्यास पुरें झालें असतें तर त्याच्यांत आणि भावबंधनांत या प्रकाराबद्दल अहमहमिकाच लागलेली दिसली असती. जास्त टीका करण्याच्या भानगडींत न पडतां पुढें नुसते उतारेच देतो.

अंक १ प्रवेश २

जिवाजी—अक्षरांच्या तऱ्हा अगदीं हुकमी !

गिचमिड अक्षरें काढलीं तर वडारणीचें केंस उकलतां

येतील; पण तीं अक्षरें उकलायचीं नाहींत ! [पृ. १२-१३]

प्रेमसंन्यासांत जपानी सौंदर्यावर हल्ला; येथें एका सबंध वडारी जातीवर हल्ला ! आतां हेटाळणीचा, टवाळीचा व आदूरशून्यतेचा हा नमुना पहा.

अंक १ प्रवेश २

जिवाजी—आतां उधड माप पदरांत घालूं लागलों

तर म्हणशील कीं, पंत आडमाप वोलतां म्हणून अरे, शिवाजी म्हणजे मूठदावल्या हातीं साडेतीन हात उंचीचा, नाकीं डोळीं नीटस, काळगेल्या रंगाचा, रांकटलेल्या अंगाचा, हरहुनरी ढंगाचा, लिहिणें पुसणें वेतासवात, गुडघ्यांत अमळ अधू, असा एक इसम होऊन गेला ! त्याची काय मातब्बरी सांगतोस एवढी ? म्हणे हिंदुपदपाच्छाई उठविली ! कायरे, मोंगलाई मोडलीन् आणि मराठेशाही झाली म्हणून इकडची दुनिया तिकडे झाली वाटतें ? शिवाजीच्या राज्यांत लिंबोणीला आंबे लागले का शेळीनें आपली पोर वाघाच्या पेट्याला दिली, कां कणसांतून माणसें उपजलीं ? अरे, कंलें काय असे शिवाजीनें ? मोंगलाईत हुकमती केसांची टोळी दाढीखालीं लोंबत होती ती मराठेशाहींत कवटीवर चढली एवढाच लाभ ! शिवाजी नशिवाचा म्हणून नांव झालें इतकेंच ! त्यांतून तुला खरें सांगूं ? अरे, खरा मोठेपणा अशा आरडाओरडीवर नसतो ! शिवाजीची खरी लायकी चारचौघांना पुढें कळणार आहे ! त्या माणसांत कांहीं जीव नाहीरे !

[पृ. २०]

+

+

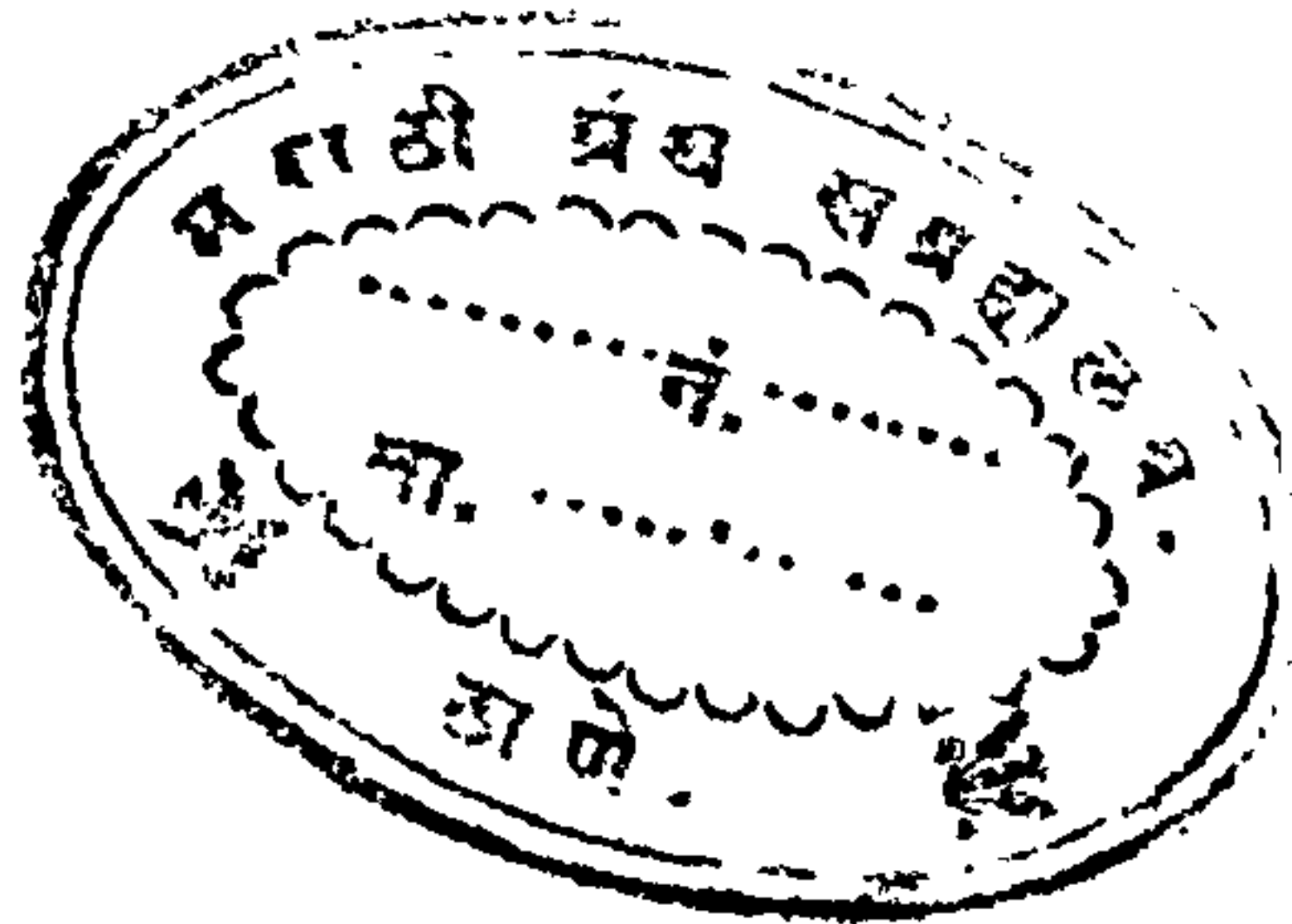
+

शिवाजी—बेटा देहू, या जगांत खऱ्याकडे कोणी खोल नजरेनें बघत नाही ! ऐन मुहूर्ताविर नारायण कुळकर्णी “ सावधान ” ऐकून सावध झाला आणि संसार सोडून श्रीसमर्थ रामदास झाला एवढेंच काय तें लोक बघतात ! पण नारायण पळाला कां याचा

कुणी नीट विचार करीत नाही ! त्याला सांगून आलेली मुलगी काय चेहऱ्यामोहऱ्याची, कुळशीलाची होती याचा कुणी विचार केला का आजवर ! अरे, बाबत अगदीं साधी आहे ! समर्थीच्या गळ्यांत बांधण्यासाठी आणलेल्या त्या लऱ्नाच्या घोरपडींत कांहीं तरी मोठी गोम होती ! आंवत्याभंवत्यानीं नवऱ्यामुलाला खऱ चिडविलें झसेल; म्हणून आयत्या वेळीं पोराच्या जातीनें पळ कढिला आणि दुसरें काय ? सावधान कसलं नि समर्थ कसले ? पुढें अशा फकिरी वाण्याने अंगाला राख चोपडून नारायणाचा रामदास झाला, झालें ! बाकी, खरें म्हणशील तर समर्थीला संसाराची मनापासून आवड होती ! कां म्हणून नाहीं विचारिलेंस ! तर त्यांनीं स्पष्ट म्हटलेंच आहे कीं, आधीं प्रपंच नेटका करावा आणि मग म्हातारपणीं परमार्थ पहावा म्हणून ! आणि एवढ्यासाठींच अटकळीचा मनुष्य आधीं प्रपंचाचा पसारा फैलावून सोडतो ! शिवाजीनें सहा बायका कारे केल्या ? नेटका प्रपंच साधावा म्हणून ! [पृ. २२]

पण, हें सर्व गडकरी कांहीं स्वतः लिहित नाहींत, जिवाजीसारख्या पाजी मनुष्याच्या पाजीपणाचें हें प्रदर्शन आहे, असा नेमका पक्ष या ठिकाणीं उभा करण्यांत येईल, हें मी जाणून आहे. तथापि, जिवाजीच्या तोंडून कां होईना, पण महाराष्ट्राच्या या दोन महाभाग पुरुषांची टवाळी — पिशाचहृदयी टवाळी — आणि तीही कांहीं उच्च हेतू साधण्यासाठीं किंवा

स्वभावपरिपोषासाठी नव्हे, तर निवळ हंशा उत्पन्न
 करण्यासाठी म्हणून करणाराच्या नसांत महाराष्ट्रीय रक्तच
 खेळत होतं काय, असा प्रश्न त्वेषाने मनांत आल्याखेरीज, या
 भाषणांचे वाचन संपतच नाही. टवाळी करून जिवाजीचा
 सर्वाविषयीचा आदरशून्य भावच जर गंडकन्यांना दाखवावयाचा
 होता - त्यामुळे नाट्यवस्तूस कोणता परिपोष लाभतो हे
 जाणणे दुर्घटच आहे - तर टवाळीकरितां यापेक्षां दुसरे विषय
 खास सांपडले असते; पण हंशा पिकविण्याच्या भरांत
 हाडाचा महाराष्ट्रीय असा हा नाटककार इतका वाहवला;
 मग त्याचे अंध आणि सामर्थ्यहीन भक्त व पंथीय कित्ती
 बहकावे ! या प्रकारांना आळा बसण्याकरितां तरी
 गंडकन्यांच्या विनोदाचे सत्य स्वरूप निर्दयपणे उघडें करण्याची
 आतां वेळ आली आहे.

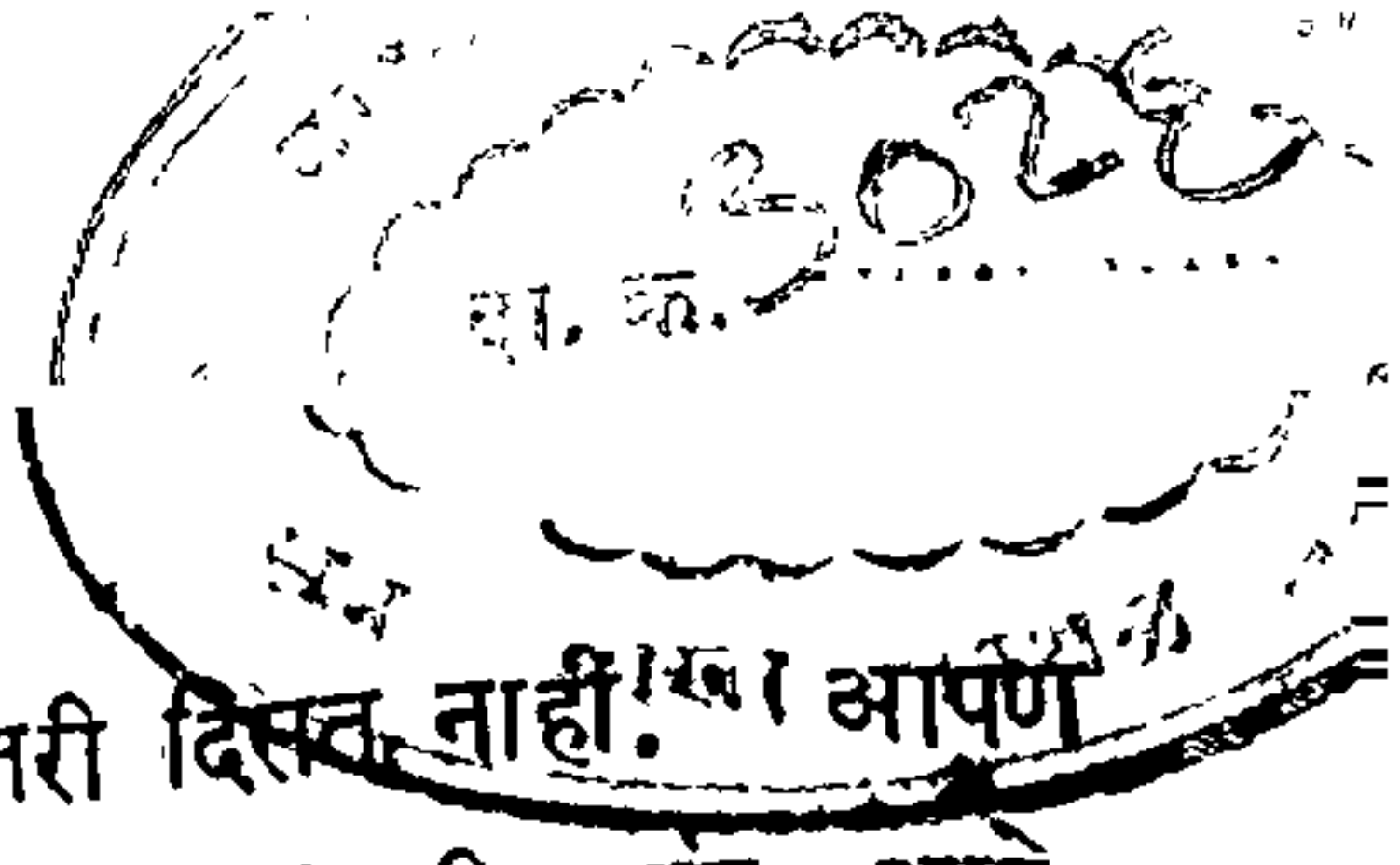

प्रकरण सातवें

एकच प्याला

एकच प्याला हें एक अपूर्व नाटक आहे. त्यांतील ती गांभीर्य आणि क्षुद्रपणा यांची सरमिसळ पाहिली म्हणजे अगदीं चमत्कारिक वाटल्यावांचून रहात नाही. तथापि हें नाटक संपूर्णतः खेदपर्यवसायी आहे याची साक्ष त्याच्या अगदीं पहिल्या अंकाच्या पहिल्या प्रवेशापासून पटते. आणि हें खेदाचें वातावरण पुढें सारखें वाढतच जातें.

या नाटकाचें रहस्य काय, हा जरी प्रस्तुत विषय नसला तरी त्याविषयीं कांहीं तरी एक निश्चित कल्पना ठरविल्याखेरीज त्या मधील विनोदाचें परीक्षण करणें गैरवाजवी होईल. दारू, ही ह्या नाटकांत इतक्या प्रमुखपणानें वावरत आहे कीं, हें दारूचें नाटक आहे असा सर्वसाधारण अबाधित ग्रह होऊन बसला आहे. खुद्द गडकरी यांच्या मनाचाही, या बाबतींत

पक्का निश्चय झालेला, बाह्यतः तरी दिसत नाही! आपण दाखवर लिहित आहो ही जाणीव त्यांनाही ठाम आहे. पण त्यांतही, कोणत्याही प्रलोभनाचा पहिला प्रसंग टाळणे हेच जरूर आहे, हे तत्र प्रतिपादण्याचा आपला उद्देश आहे, अशीही त्यांनी आपली समजूत करून घेतली आहे. आणि यामुळेच, शरद् आणि रामलाल यांचे प्रकरण, त्यांनी संविधानकांत आणले आहे. पण त्यांच्या मनांत स्पष्ट कदाचित नसेल, असेच काहीं तरी शेवटी त्यांच्या हातून झाले आहे. एकच प्याला नाटक, म्हणजे एका अभिजात, सद्गुणी, विद्यावंत आणि उदारहृदय अशा माणसाच्या करुणास्पद अवःपाताचे चित्र होय; आणि हा अवःपातही, केवळ त्याच्या मनाच्या हळुवारपणामुळे झालेला आहे. भिन्न परिस्थितीत मनाचा जो कोमलपणा त्याला वैभवाच्या शिखरावर नेऊन पोचवितो, तोच कोमलपणा, अगदी ऐनप्रसंगी पापाचा साथीदार - Evil genius - मिळाल्याने, त्याला रसातळाला पोचवितो आहे. हेच एकच प्याल्याचे रहस्य. दाख हे केवळ एक बाह्य चिन्ह आहे. त्या ऐवजी दुसरे कसलेही व्यसन असते तरी परिणाम हाच झाला असता.

आणि या दृष्टीने एकच प्याला एक उत्तम टूजेडी आहे. याचमुळे सुधाकराविषयी अगदी शेवटल्या क्षणापर्यंत एकही

वेळ तिरस्कार मनांत न येतां आपलेपणाच वाटत रहातो; आणि, त्याच्या स्वभावदोषामुळे झालेला परिणाम, हा स्वाभाविक आहे अशी खात्री असूनही, हें असें झालें नसतें तर बरें झालें असतें, असें मनांत आल्यावांचून रहात नाही.

परंतु गडकन्यांना, आपण काय करतो याची स्पष्ट जाणीव नव्हती म्हणून म्हणा, किंवा विनोदप्रसंगाचा अतिरेक, त्यांत बाष्कळपणा येईपर्यंत करावयाचा, या त्यांच्या वृत्तीमुळे म्हणा, एकच प्याल्याच्या गंभीर व करुण परिणतीला एकसारखे धक्के बसतील असे प्रसंग, नाटकाच्या अगदीं शेवटपर्यंत घालण्याचा मोह त्यांना आवरला नाही; एवढेंच नव्हे, तर (Evil genius) पापप्रवर्तक या नात्यानें तळिरामाची स्वभावरचनाही, जितकी सखोल व्हावयास पाहिजे होती तितकी करतां आली नाही.

परंतु स्वभावरचनेचा विषय निराळा आहे. व तो येथें चर्चावयाचा नाही. येथें फक्त विनोदप्रसंगाचे जे प्रवेश. एकच प्याल्यांत घातलेले आहेत त्यांचा विचार करावयाचा.

अंक १ प्रवेश २ मध्यें तळिराम व भगीरथ यांचा संवाद आहे. तळिरामाचा जो स्वभाव गडकन्यांनीं दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे, त्या दृष्टीनें, यांतील हंसू आणणारी भाषणे पुष्कळच औचित्यपूर्ण आहेत. त्यांत कल्पनेची कसरतही ठीक आहे. पण कल्पनेच्या कसरतीत

अतिरेक झाला नाही तर मग गडकरी कसले ? त्याबरोबरच अश्लील आणि नीरस कोट्या, हें सर्वही त्यांत आलेंच पाहिजे. पहिलीं एकदोन भाषणें होण्याबरोबरच, तळिरामाची गाडी या रुळलेल्या मार्गावर आल्याखेरीज राहिली नाही, हें पुढें कोट्यांचीं उदाहरणें येतील तेव्हां स्पष्ट दिसेल. पण यामुळेंच प्रस्तुत प्रवेशांतील परिणामकारकपणा गडकऱ्यांनीं घालविला आहे.

अंक १ प्रवेश ४ मध्यें दाखूबाजांची मजलस आहे. दाखू हा प्रमुख विषय नव्हे अशी कल्पना नसल्यामुळें, दाखूबाजांची ही वटवट गडकऱ्यांनीं हवी तेवढी लांबविली आहे. आणि ज्यांना दाखूबाजांच्या बाष्कळ कोट्यांनीं, त्याच त्याच शब्दांच्या पुनरुच्चारानीं आणि अमानुष हावभावांनीं हर्षोल्लसित व्हावयाचें असेल, त्यांनीं याला विनोद म्हटल्यास खुशाल म्हणावें. पण गडकऱ्यांनीं केलेल्या अतिरेकानेंच, शेवटीं त्या मधील हास्य तर राहोच पण बीभत्सपणाही नाहीसा होऊन एकदम या व्यसनाधीनतेविषयीं गंभीर विचारच मनांत येऊं लागतात. संविधानकाच्या परिणतीला या सर्व अतिरिक्त बाष्कळपणाची बिलकूल आवश्यकता नाही. हा प्रवेश आणि अंक १ प्रवेश ३ हे दोन्ही एकांत आटोपशीरपणें आणतां आले असते. पण एक प्रवेश गंभीर आणि एक हास्याचा अशी रचना करण्याच्या पद्धतीनें कदाचित तसें करूं

दिलें नसेल. अशा रीतीनें या प्रवेशांत सहृदय विनोद नसून, उलट, आंहे तो वीभत्सपणा, औचित्यभंग करणारा मात्र आहे. पहिल्या अंकातील तिसऱ्या प्रवेशाच्या शेवटीं तळिरामाची बायको गीता आली म्हणजे मात्र थोडा रसिकपणा प्राप्त होतो. त्यांच्या भाषणांतही ओढून ताणून आणलेल्या कोट्या असल्या, तरी एकंदरीत दाखूबाज नवरा आणि त्याची बेदरकार बनलेली बायको, यांच्या मधला हा सामना क्षणभर हर्षभावना उत्पन्न करणारा आहे खास.

अंक १ प्रवेश ४ आणि अंक २ प्रवेश ३ हे पुन्हां एकाच प्रकाराचे लांबविलेले तुकडे आहेत. दुसऱ्या अंकातील तिसऱ्या प्रवेशाचा उद्देश भगीरथाला सावध करण्याचा आहे, व त्या दृष्टीनें हा प्रवेश आणि त्यांतील बाष्कळ बडबड यांची जरूरी आहे. पण दोन्ही प्रवेश एकत्र करून आटपशीरपणा आणला असता तर जास्त परिणामकारकपणा आला असता. अर्थात् दाखूबाजाच्या निशेचें उजाड चित्र म्हणजे कांहीं सहृदय विनोद नव्हे, हे मात्र विसरून चालणार नाही.

येथपर्यंतच्या या प्रवेशांनीं संविधानकाच्या परिणतीला मदत न झाली तरी निदान अडथळा होत नाही. पण अंक ४ प्रवेश ३ मध्ये, आपल्या दाखूबाज स्नेह्यांना नोकरीकरितां भेटून निराश झाल्यावर, हळू मनाचा सुधाकर ज्या ठिकाणी,

‘आतां यापुढें एक दाखू—प्राण जाईपर्यंत दाखू—शेवटपर्यंत दाखू’
 [पृ. ७८] असा निश्चय करतो त्या ठिकाणी संविधानकाच्या
 चढत्या गतीची परिसीमा होते. आतां पुढें शेवट कोणता
 होणार हें प्रेक्षकाला दृष्टीसमोर दिसूं लागतें. कदाचित
 सुधाकर सुधारेल, या विफल आशेवर आतांपर्यंत उत्सुकतेनें
 डांबलेली त्याची मनोवृत्ति आतां स्थिर होते; व एकदां झटकन
 शेवट होऊन सृष्टीच्या न्याय्य तराजूचें माप सुधाकराच्या
 पदरांत पडावें व या खेदपर प्रकारावर शेवटचा पडदा लवकर
 पडावा अशा मनःस्थितींत तो असतो.

आतां यानंतर, पुन्हां पुन्हां ते पहिले दाखूबाजांचे बाष्कळ
 व नीरस प्रवेश आणून, प्रेक्षकाच्या मनांतील लयांत विसंवादी
 सूर उत्पन्न करणें व नाटकाच्या गांभीर्याचा भंग करणें ही
 खरोखर चीड आणणारी (Revolting) गोष्ट आहे. बरें
 प्रवेश तरी कोठचा ? तर वैद्य आणि डॉक्टर यांचा पोरकट
 संवाद. याचा मुख्य संविधानकाशीं कांहीं एक संबंध नाही;
 कल्पना ताणूनही हा प्रकार शक्य कोटीतील वाटत नाही;
 रोग्याच्या डोक्याशीं, ही नुसती कटकट मात्र भासते. आणि
 विनोदांत प्रतिभेचें किंवा गांभीर्याचें नांव तरी ? निवळ
 शाब्दिक श्लेष, लहान मुलें खेळतांना ज्या प्रकारच्या कोट्या
 करतील तसल्या कोट्या, ‘ पथ्यपाणी केलं तर रोगी बरा
 होईल’ या सारखे सिद्धांत, या सर्व भारुडाची पोतडी म्हणजे

हा प्रवेश. त्यापेक्षां सर्वांना दाखल्या निशंत लोळत ठेवून पडदा उघडला असता तर पुढच्याच सुधाकराच्या प्रवेशाला किती बहार चढली असती !

सुधाकरानें या प्रवेशांत शेवटीं, आपली मघां केलेली दाख पिण्याची प्रतिज्ञा पार पाडली. आणि रामलाल सुद्धां त्याच्या वाक्प्रवाहापुढें हतबुद्ध होऊन गेला. गडकऱ्यांच्या दृष्टीनें नाटकाचें रहस्यही त्यांनीं या ठिकाणीं सांगून टाकलें. दाखनें होणाऱ्या मानवतेच्या हानीचीही ओळख येथें वाचकांना पुरी पटली. तथापि अंक ५ प्रवेश २ मध्ये तळिरामाच्या घरीं पुन्हां मजलस आहेच ! तिजमध्ये तर हवी त्याची घोर हेटाळणी चालू असून, संविधानकाच्या स्वाभाविक द्रुत गतीला संपूर्ण अटकाव या ठिकाणीं झाला आहे.

अशा तऱ्हेनें प्रसंगगत विनोद, पाहिला तर एकच प्याल्यांत अगदीं थोडा आहे. आणि तोही विसंगत आहे. बाकीचा सर्व वाष्कळपणा असून, गांभीर्याचा दुष्ट भंग करणारा म्हणून, तो अंतःकरणाला बोंचणारा आहे. जे जे प्रवेश हंसूं आणतांना दिसतात, त्यांत गीता आणि तळिराम यांच्या एका प्रसंगाखेरीज विनोदात्मक असा प्रसंग मुळींच नाही; तर त्या निवळ दाखब्राजांच्या मजलशी आहेत. व त्यांत स्वाभाविकच बीभत्स हास्यविनोद चाललेला आहे. गडकऱ्यांच्या हेतूला पोषक असें सुद्धां त्यांमध्ये फार थोडें आहे. आहे त्याचीही

फार लांबण लागलेली आहे. आणि गडकन्यांच्या हातून, कळत म्हणा नकळत म्हणा, मनुष्य स्वभावाचा जो एक रहस्यमय पडदा उकलला गेला, त्याला पोषक असें तर या प्रवेशांतून कांहींच नाही. शिवाय अशा या प्रवेशांतून कोट्याकशा प्रकारच्या आहेत त्याचा मासला पहा.

अंक १ प्रवेश १

सिधू—हे काय भलतंच ? आपलं नांवानंच हाक मारीत सुटायचं ?

सुधाकर—तर काय तज्ञं नांव टाकूं ? मग तूंच उलटी माझ्या नांवानं हांका मारीत सुटशील ! [पृ. २]

पुन्हां नांव शब्दावर कोटी ! भिंतीवर लिहून ठेवलेल्या यमकांच्या प्रकारांतलाच प्रकार हा. पुढें अंक १ प्रवेश २ मध्ये तळिराम म्हणतो,

पण उघड्याबागड्या गरिबांनीं एकच दागिना घातला म्हणजे तो काळ्या कुळकुळीत अंगावरील पांढऱ्या कोडासारखा किळसवाणा दिसतो; हे लक्ष्मीचं असलं कोडकौतुक करण्यांत काय अर्थ आहे ? [पृ. १७]

कोटीकरितां कोण किळसवाणी कल्पना ही ? पुढच्याच प्रवेशांत सुधाकर म्हणतो,

कारण हक्काची रजा तुंबता तुंबता जितक्या दिवसांची तितक्याच महिन्यांची— [पृ. २०]

पण कदाचित एवढ्यावर वाचकांना नाटककाराच्या मनांतील फाजील अर्थ ग्रहण करतां येणार नाही या

भीतीनेच कीं काय, सिंधूच्या तोंडीं पुढील वाक्य घातलें आहे.
 ' दादा येवो बाबा येवोत, मूळस्वभाव जाईना. ' आतां, या
 मल्लिनार्थीची काय बरें आवश्यकता होती ? वाचकांच्या
 कल्पनेवर जास्त कमी सोंपविण्याइतका संयम दाखविला
 असता तर ! पुढें अंक १ प्रवेश ४ मध्ये ही कोटी आहे.

तळिराम--आज एक इतकी वाईट गोष्ट झाली, कीं
 कांहीं विचारूं नका.

खुदाबक्ष--मग विचाराव्यावांचून सांग ! [पृ. २९]

या पुढचा अंक २ प्रवेश ३ म्हणजे या वरच्या सारख्या
 प्रकाराचा अतिरेक आहे. अंक ४ प्रवेश ४ मध्ये पुढील
 कोट्या सांपडतात.

जनुभाऊ--अबब ! काय या मात्रा ! एखाद्या
 नवशिक्या कवीच्या पदांतूनसुद्धां इतका मात्रांचा सुकाल
 नसेल ! [पृ. ८१]

+ + +

वैद्य--प्राणापेक्षांही अमूल्य आहेत हीं औषधं.

जनुभाऊ--तरीच, रोग्याचा प्राण घेऊन, शिवाय
 पैसेही घेतां औषधांबद्दल ! [पृ. ८१]

+ + +

वैद्य--वैद्य हाच रोग्याचा खरा जिवलग मित्र असतो.

तळिराम--रास्त आहे ! एरवीं रोग्याच्या जिवाशीं
 इतकी लगट कोण करणार ? [पृ. ८१]

+ + +

या नाटकांतील अश्लीलपणाचा भार खुद्द सुधाकराने सुद्धा उचललेला आहे. सिंधूच्या सद्वदित होण्याबद्दल जे गोड आणि नाजुक भाषण त्याच्या तोंडीं आहे, त्याच्याच शेवटीं पुढील वाक्य आहे,

स्त्रीपुरुषांच्या संबंधांत ऋतुमान नियमानं सारखेंच टिकून राहिल असं नाही ! [पृ. ५]

आणि स्पष्टीकरणार्थ, ध्या सिंधूच तयार आहे म्हणावयाला कीं,

आमच्या इथं थट्टेला काळ वेळ नाही आणि सुमारही नाही. [पृ. ५]

गडकऱ्यांच्या विनोदालाच सिंधूचा हा शेरा किती तंतोतंत लागूं पडेल ! अशीं आणखी पुष्कळ उदाहरणें सांपडतील. पण आपण करतो हें ठीक नाही, असें स्वतः गडकऱ्यांनाही वाटतें, हें दाखविणारें एकच उदाहरण देऊं म्हणजे झालें. अंक १ प्रवेश २ मध्ये तळिराम आणि भगीरथ यांचा संवाद शेवटीं कोणत्या थराला जातो पहा.

तळिराम--शेवटीं असं वाटायला लागतं कीं, संसारमार्गाविरच्या प्रवाशानं लग्नाची बोजड बेडी पायांत अडकवून घेण्यापेक्षां एखाद्या सार्वजनिक मार्गाला लागावं हें बरं. ... असल्या बाहेरख्याली संबंधांत पोरवाळांच्या खिल्लाराशीं नुसता नांवापुरतासुद्धां संबंध ठेवायचं कारण नाही. शिवाय बेइमानी दिसलीच तर बाहेरच्या रस्त्याकडे

चोट करायला मोकळाच !...बदचाल दिसली तरी तिची हकालपट्टी करतांना पोटगी खर्चाचा तिला आहेर करण्याचं कारण नसतं.

भगीरथ—जाऊं द्या ! चार घटका मजेनं जाण्यासाठी जमायचं, तिचं ही असली किळसवाणी कटकट कशाला हवी ? [पृ. १४]

मला तर वाटतं की, गडकऱ्यांची सात्त्विक बुद्धि जागृत होऊन, भगीरथाच्या रूपाने, त्यांच्यावरच. हा किळसवाण्या कटकटीचा शिक्का मारीत आहे.

अमानुष विनोदापैकीं एक अंग, म्हणजे विकृत रूपाची हेटाळणी हे या नाटकांत बहुतेक नाही. पण त्याच्या ऐवजीं दाखूबाजांचे घाणेरडे अडे रंगभूमीवरः आणून गडकऱ्यांनीं आपली हौस भागवून घेतली आहे. परंतु दुसरें अंग जें सर्व गोष्टींची टवाळी, तें मात्र या नाटकांत भरपूरः आहे. राष्ट्रासाठीं तळमळणाऱ्या व हाल सोसणाऱ्या देशभक्तांची, त्यांच्या प्रयत्नांची, सभांची, सारांश सगळ्या सार्वजनिक चळवळींची हेटाळणी (याशिवाय स्त्रीपातिव्रत्य वगैरे नेहमींच्या टवाळीच्या गोष्टी आहेतच) गडकऱ्यांनीं इतकी बेसुमार व अनिर्व्वधपणें केली आहे कीं, कोणालाही खेद वाटल्यावांचून रहाणार नाही. हा अंक ५ प्रवेश २ वाचला, त्यांची इतर नाटकांतील टवाळी ध्यानांत आणली, व त्यांचे भक्त आढयतेने त्यांच्या टवाळीच्या कोट्यांची आणखी आणखी उदाहरणें

देतात तीं पाहिलीं, म्हणजे असें वाटूं लागतें कीं, या गृहस्थाला जगतांत कांहीं पवित्र किंवा पूज्य वाटत होतें कीं नाहीं ! कदाचित कांहीं चळवळी चुकल्या असतील, आणि सभा, ठराव वगैरे गोष्टी कांहींजणांच्या दृष्टीनें निरुपयोगीही असतील; तशी त्यांवर निर्विकार व अविकृत टीका केली तर ती आदरानेंच वाचली जाईल. पण गडकन्यांनीं केलेली टवाळी इतकी निर्घृण आहे कीं, तिला नांव काय द्यावें हेंच कळत नाहीं. येथें जलाल, जहाल, मवाळ, सुधारक, दुर्धारक, कोणी सुटत नाहीं. प्रत्येकाला विकृत स्वरूपांत दाखवून हास्यास्पद करण्याचा प्रयत्न मोठ्या हौशीहौशीनें केलेला आहे. आणि हा सर्व प्रकार गडकन्यांनीं दारुड्यांकरवीं करविला आहे. कित्येकांना हीच गोष्ट, हा बीभत्स विनोद समर्थनीय ठरविण्यास पुरेशी वाटते. पण वास्तविक तसें नाहीं. एखाद्या सुसंस्कृत समाजांत, या सार्वजनिक चळवळींसंबंधीं विनोदपर टीका झाली असती, तर त्यामुळें त्या चळवळींबद्दल उपहास व अवहेलना उत्पन्न होण्याऐवजीं विचारच जास्त जागृत झाला असता; पण दारुड्यांच्या तोंडीं ही टवाळी आल्यानें, सर्व चळवळी व त्यांचे महान आधारस्तंभ, अत्यंत हीन व क्षोभकारक अवहेलनेला पात्र होतात. हिंदी प्रगतीची चळवळ तरी गडकन्यांनीं आपल्या अमानुष विनोदांतून वगळावयाची

होती ! पण जेथें द्रौपदीचें पावित्र्य थड्डेस पात्र, तेथें ही अपेक्षा तरी कशी करावी ?

या नाटकांतील विनोद इतक्या तऱ्हांनीं दोषसंकुल असतांही त्यांत कांहीं स्थळें अशीं आहेत कीं, त्या ठिकाणीं, विशुद्ध विनोद निर्माण करण्याची गडकऱ्यांची शक्ति (जी पुढें भावबंधनांत प्रकर्षाला पावली) अनुभवास येऊन अत्यंत हर्ष होतो. पहिल्या प्रवेशांतील थोडाफार अश्लीलतेचा भाग सोडला म्हणजे त्या ठिकाणीं किती रमणीय विनोद आहे ! भाई विलायतेस जाणार म्हणून सिंधूचें अंतःकरण भरून आलेलें; स्वतः सुधाकराची तीच स्थिति; पण त्यांतल्या त्यांतच सिंधूच्या मनःस्थितीची नाजूक थड्डा करण्याचा त्याचा प्रयत्न व त्या वेळच्या त्याच्या कित्येक सुरस कल्पना; हा सर्वच देखावा किती विनोदपूर्ण आहे ! ' भाई, हिचें समाधान करतां करतां मला पुरेसं झालं आहे; मला वाटतं यापुढं मला वकिलीची सनद सोडून देऊन हा एवढाच उद्योग करीत बसावं लागणार ! ' (पृ. ४) हें त्याचें भाषण; किंवा, ' भाई, तूं अगदीं पढतमूर्ख आहेस ' (पृ. ४) या परिच्छेदांतील सिंधूच्या गंगायमुनांचें काव्यमय वर्णन; तशीच पुढच्याच भाषणांतील अश्रूंच्या संगमाची कल्पना; इत्यादि गोष्टीनीं हा प्रसंग अत्यंत मनोहर झाला आहे. भाबड्या सिंधूविषयीं सहृदय माणसाच्या अंतःकरणांत

जिव्हाळ्याचें हंसू उकळ्या उकळ्यांनीं आणण्याचें या प्रसंगांत केवढें सामर्थ्य आहे !

पुढें अंक २ प्रवेश ३ मध्ये, आपण माहेरीं गेलों असतां इकडे सुधाकराचें कसें होईल याची स्त्रीस्वभावसहज अशी काळजी लागून, सिंधू जेव्हां म्हणते, ' इथं एकटं राखचं; ' त्यावेळीं ' मग एखाद्या बोर्डिंगांत ठेवतेस का मला ?' [पृ० २०] हा अगदीं साध्या शब्दांत केलेला सुधाकराचा प्रश्न, त्यांत कोटी वगैरे कांहीं नसतांना, किती सात्त्विक आणि जोराचें हास्य उद्भूत करतो ! तसेंच अंक ३ प्रवेश १ मध्ये सिंधू आपल्या मुलास जेवूं घालीत आहे आणि गाणें म्हणत आहे, त्यावेळीं जेवण संपल्यावर ती म्हणते,

हं, चला, झालं बरं आतां ! झाली पुन्हा दांडगाईला
सुरवात ? वन्सं, सांभाळा बाई तुमचं रत्न हें !
तुमचीं माणसंच भारी अचपळ. [पृ. ४०]

या वाक्यांत कोठें कोटी नाही, कांहीं नाही. पण त्यांतील त्या, तुमचीं या शब्दानें सूचित होणारा अर्थ इतका रमणीय आहे कीं, हें गडकऱ्यांच्या विशुद्ध आणि सात्त्विक विनोदाचें, भावनानिष्ठ विनोदाचें, उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून दाखवितां येईल. इतक्या या उदात्त शक्तीला मार्गें लोटून, धांगडधिंगा, पचकळपणा आणि अश्लीलता यांचा आश्रय करून, गडकऱ्यांनीं काय मिळविलें ?

प्रकरण आठवें

भावबंधन

भावबंधन हे फार विचित्र नाटक आहे. टीकाकाराला ते अगदी बुझावून सोडणारे आहे. गडकऱ्यांची प्रतिभा आणि बुद्धि यांचा अत्यंत आनंदमय असा विलास या नाटकांत पहावयास सांपडतो. पांच सात रसांचे यथेच्छ संमिश्रण या ठिकाणी प्रेक्षकवाचकांना रिझविते. आणि असे असूनही रचनेच्या दृष्टीने हे नाटक इतके सैल आहे की, त्याचा मध्यबिंदू अमूक म्हणून शोधून काढून, त्याच्या भोवती त्यांतील सर्व प्रसंग फिरतात असे दाखविणे दुर्घट किंबहुना अशक्यच आहे. ज्याला इंग्रजीत Extravaganza म्हणून म्हणतात येईल तसा प्रकार या नाटकाचा आहे. आणि एकसूत्रीपणा नसल्याने वेगवेगळे प्रसंग मनावर काय स्वतंत्र परिणाम करतील तेवढाच खरा. सबंध संविधानक असे डोळ्यापुढे आणणे

कठीण आहे.

याचमुळे, निरनिराळ्या प्रसंगांचे परस्परसंबंध दाखविणे व उचितानुचिताचा विचार नाट्यरचनादृष्टीनें करणे हे या नाटकांतही अशक्य आहे. परंतु मृदुलालित्यपूर्ण अशा या नाटकाला सुद्धां गंभीर वळण देण्याचा मोह, ग्रंथकाराला आपल्या स्वभावानुरूप आवरला नाही; आणि यामुळे, इंदुबिंदूंचें पुढचे पुढचे बाष्कळ प्रवेश, फाजील लांब व कांहीं प्रसंगीं अस्थानीं झाले; एवढेंच फार तर संविधानकाच्या दृष्टीनें या स्थळीं सामान्य विधान करतां येईल. तथापि एकंदर नाटकाचा रोख, हास्यविनोद हाच दिसत असल्यानें युक्तायुक्ताचा विचार तितक्या दृढतेनें करणे शक्य व आवश्यक नाही. अर्थात्, प्रत्यक्ष संविधानकाच्या परिणतीच्या दृष्टीनें परीक्षण करणे अशक्य असलें तरी त्या त्या ठिकाणचा विनोद, जात्या कोणत्या दर्जाचा आहे हे परीक्षून पहाण्यास कोणतीच हरकत नाही.

योग्यायोग्याचा विचार सोडून प्रत्यक्ष विनोदाकडेच दृष्टि टाकली तर, पहिली ही गोष्ट ध्यानांत येते कीं, या नाटकांत कांहीं विनोदप्रसंग — ज्यांना फ्रेंच टीकाकार Mote de situation म्हणतात — फार कौशल्यानें साधले आहेत. अगदीं पहिल्याच प्रवेशांत, विचारा घनःश्याम मालतीसंबंधी बोलणे करण्यास आला आहे. पण त्याला आपल्या विषयास सुरुवात करण्याइतकीही फुरसत धुंडिराज देत नाही.

धुंडिराजाचा तो बोलण्याचा पद्दत आणि त्यामुळे घनश्यामाची वाढती उत्सुकता आणि तळमळ, हा प्रसंग खरोखरच बहारीचा विनोदपर आहे. यांत धुंडिराजाच्या स्वभावविशेषानें भर पडते ही गोष्ट खरी. पण ही स्वभावचर्चा बाजूला ठेवून विचार केला तरी, येथील प्रसंगगत विनोद कांहीं कमी ठरत नाही.

या नंतरचा प्रवेश म्हणजे, आपल्या तरुण मंडळांत येऊन घनश्याम मालतीला गंभीरपणें मागणी घालतो हा होय. घनश्यामाचा दर्जा, त्याजविषयी या सर्व मंडळींचें मत, त्यांच्या परस्पर संस्कृतीतील भेद, या गोष्टी ध्यानांत घेतां, घनश्यामानें मालतीला मागणी घालण्याचें धाडस करावें, आणि तेंही प्रभाकर, लतिका, यांसारखीं फटाकडीं माणसें समोर दिसत असतांना, ही गोष्ट इतकी हास्यास्पद आहे कीं, त्या प्रसंगींच्या कोट्या आणि घनश्यामाची ग्राम्य हेटाळणी हे प्रकार सोडून दिले तर, हा प्रसंग हर्षानंद दिल्यावांचून रहाणार नाही.

या शिवाय नमूद करण्यासारखे दोन प्रवेश, म्हणजे अंक १ प्रवेश ५. — ज्यामध्ये धनेश्वर आवेशानें सर्व मराठी पुस्तकांना बंदी करतो — आणि अंक २ प्रवेश १. या प्रवेशांतील धनेश्वर आणि लतिका व मालती यांच्यांत, परस्परांच्या स्थितीची कल्पना परस्परांना नाही; आणि वाचकांनाच मात्र ती आहे. अशा प्रसंगीं त्यांची जीं भाषणें चाललीं आहेत तीं सर्व निर्दोष

हास्यप्रतिपत्तिकारक आहेत.

या खेरीज क्वचित, उत्कृष्ट भावनानिष्ट विनोद, सहज जातां जातां स्फुरित करणारीं स्थळेंहीं या नाटकांत कांहीं ठिकाणीं विखुरलेलीं आहेत. उदाहरणार्थ, लतिका आणि प्रभाकर यांचा कृतककलह चालू असतां लतिका रडकुंडीस येते, त्यावेळीं,

मालती—प्रभा, गोड शब्दांनीं बोललें तर काय होईल बरें ?

प्रभाकर—सहान् चार दहा पावसाळे तुझ्यापेक्षां जास्त पाहिलेले आहेत.

मालती—आणखी हा अकरावा पाहिलास आतां !

[अंक १ प्रवेश २, पृ. २६]

लतिकेच्या अश्रूंना पावसाळ्याचें असंबद्ध स्वरूप देऊन किती बहारीचा विनोद या ठिकाणीं साधला आहे ? पुढें अंक ३ प्रवेश ३ मध्ये प्रभाकर, कानड्याचें सोंग घेऊन धनेश्वराकडे रहात असतां, एकदम ' हा प्रभाकर तुझ्यापुढें हजर आहे ' असें म्हणून जेव्हां प्रगट होतो, त्यावेळची लतिकेची गोंधळलेली मनःस्थिति किती हृदयंगम आहे. आपल्या प्रेमाचा परिस्फोट न व्हावा असा हेतू असतांना, तो अकल्पित रीत्या झाला, तेव्हां काय करावें हेंच तिला सुचत नाही. आणि ती भांबावून म्हणते,

माझी परीक्षा पाहण्याकरितां हें सोंग घेतलेंत ? मला हिणवायचा बेत होता नाही का तुमचा ? काहो,

माझी परीक्षा पाहाण्याचा तुम्हांला कोणी अधिकार दिला हो ? अशीं सोंगें घेऊन दुसऱ्याच्या घरांत शिरतां काय ? दम खा, आतां सरकारी शिपाई बोलावून आणवितें आणि खोड मोडतें तुमची चांगली ! मालतीताई ! बाई, तें दार तरी लावून घे तेवढें ! हें सोंग कोणीं बघितलें तर तिकडूनही पंचाईत व्हायची.

[पृ. १२०]

शिपाई बोलाविल्यापासून एकदम दार लावण्यापर्यंत कोण ही घसरगुंडी ! खरोखर, लतिकेच्या शब्दांत विनोदात्मक असें काय आहे ? पण तिची गोंधळलेली मनोवृत्तीच इतकी विनोदपूर्ण आहे की, या स्थितींत, जें काय ती बोलेल तें हास्योत्पादकच होणार.

पण, हे हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके चार प्रसंग, आणि धुंडिराजाचा स्वभावपरिपोष, यांमधील रमणीय विनोद सोडला, म्हणजे मग बाकी खालीं, ग्राम्य, शाब्दिक व अश्लील कोट्या आणि अमानुष विनोद याच गोष्टी, व त्याही अत्यंत विप्ल प्रमाणांत रहातात. वाष्कळ, श्लेषात्मक व अश्लील अशा सर्वच कोट्यांची यादी देत बसलों, तर तो एक ग्रंथ होईल; म्हणून कांहीं उदाहरणांवरच काम भागविलें पाहिजे.

निवळ श्लेषात्मक व नाट्यप्रसंगाशीं अर्थांअर्थां कांहीं संबंध नसलेल्या पुढील कोट्या पहा.

अंक १ प्रवेश २

मनोहर—या युद्धाच्या समाप्तीसाठी आम्ही तयारी
काय करावें ?

लतिका—एकमेकांकडे पहात तटस्थ वसले म्हणजे
ज्ञालें. [पृ. १७]

+

+

+

प्रभाकर—काव्यरसाची सीमा झाली हें दाखविण्यासाठी
विधात्यानें या तिळाचा गालावर हा सुंदर पूर्णविरामच
देऊन ठेवला आहे.

लतिका—आज माझ्या वर्णनात अगदीं तीळ उणा
पडूं द्यायचा नाही असा तुमचा संकल्प दिसतो. [पृ. २०]

+

+

+

प्रभाकर—लतिके, हें तुझे प्रेमाचें बोलणें नव्हे.

लतिका—हें माझे बोलण्याचें प्रेम आहे. [पृ. २४]

+

+

+

लतिका—(रडत) प्रेमाचें सोंग आणलेंत तें हीं
मुक्ताफळें उधळायला वाटतें ?

प्रभाकर—हो; एरवीं हीं डोळ्यांतल्या आसवांचीं
मुक्ताफळें कशीं दिसलीं असतीं ? [पृ. २५]

+

+

+

प्रभाकर—लतिके, खरें सांगूं, तुझ्याजवळ
बोलण्याची सोयच नाही मुळीं.

लतिका—तुमच्याजवळ सोयीचें बोलणेंच नाही मुळीं.
[पृ. २६]

+

+

+

लतिका—जन्मनक्षत्राच्या उपजत जोरावरच
नक्षत्रासारख्या मुली मिळविण्याचे ते दिवस गेले. [पृ. ३२]

+

+

+

लतिका—म्हणजे ? मी विचार केल्यावांचून बोलतें
वाटतें ? ऐक, मालतीताई.

प्रभाकर—ती काय ऐकणार ? ती बोलल्यावांचून
विचार करते. [पृ. ३६]

याच प्रवेशांत पुढें नेहमींची तोंड शब्दावरची काटी
भाहे.

अंक १ प्रवेश ३

धनेश्वर—फारच मर्यादशील मुलगी तूं ! वडिलांनीं
निवडलेला नवरा—

लतिका—तसा वयोवृद्ध असता म्हणजे वडिलांइतकाच
पूज्य मानला असता. [पृ. ४२]

+

+

+

प्रभाकर—कांहीं हरकत नाही ! भेटायची चोरा
झाली तर चोरून भेट घेईन !... प्रेमावांचून परदेशी
होण्यापेक्षा प्रेमासाठीं परदेशी झालेलें काय वाईट !

[पृ. ४४-४५]

परंतु अशा निवळ नीरस कोट्यांपेक्षां उत्तानशृंगारिक
व अश्लील कोट्यांचें प्रमाण या नाटकांत बेसुमार वाढलें
भाहे. अंक १ प्रवेश २ हा, गडकन्यांनीं कोणा फ्रेंच
नाटककारापासून घेतला कीं काय असा संशय येतो.

सुशिक्षित आणि पुढारलेल्या अशा एखाद्या संस्कृतिसंपन्न हिंदु कुटुंबांत, हा प्रवेश आजच्या स्थितीतही अस्वाभाविकच वाटतो. त्यांतल्या त्यांत प्रभाकरानें लतिकेचें तीळ न् तीळ वर्णन करावें; त्यांत हव्या त्या अश्लील कोट्या, आणि त्याही एकांतात नव्हे, तर चार चौघांत कराव्या; त्या चार चौघांनींही या विषयीं नापसंती दाखवूं नये; उलट, एखादी चावट सूचना गूढ राहिली तर ती व्यक्त करण्यालाच मदत करावी; हा एकंदर प्रकार सदभिरुचिसंपन्न माणसाला केव्हांही असह्यच वाटेल. पहिल्या प्रवेशांतील तो निष्कपट सरळहृदयी धुंडिराज कोठें, आणि वेश्यागारांतही मनुष्याला कदाचित लाज आणिल, असा पुढच्याच प्रवेशांतील सुशिक्षित तरुणतरुणींचा हा थिल्लुरपणा कोठें ? हा प्रकार पाहिला म्हणजे नेहमीं अतिरेकाचें शेवटचें टोंक गांठणाऱ्या गडकऱ्यांच्या प्रतिभेविषयीं अक्कल गुंग होऊन जाते. उदाहरणाकरितां पुढील दाखले पहा—

प्रभाकर—ताई, सौंदर्य हें परमेश्वरस्वरूप आहे. आणि परमेश्वर वाचाळाला मुका करतो, आणि मुक्याला वाचाळ करतो. हा मनोहर जंरासा मुखस्तंभ आहे; नाहीं तर इतक्या दिवसांच्या परिचयानें मुक्याला वाचाळता कशी येते हा प्रीतिशास्त्रांतला पहिला धडा तुला तोंडपाठ झाला असता !

लतिका—हें काय हो ? तुम्हीं काय बोलतां याचा विचार केलात कां ? भारीच चंचल तुमची जीभ !

तुमच्या बोलण्याचा अर्थ भलताच होतो. [पृ. १७]

प्रीतिशास्त्रांतला हा पाणचट धडा, येथें आधीं नकोच होता. त्यांतही प्रभाकराच्या पहिल्याच वाक्यावर गडकरी थांबले असते, तर कांहीं गुलाबी रसिकांची सोय झाली असती. पण पुढच्याच वाक्यानें गूढार्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न गडकरी करतात, आणि तेवढ्यानें समाधान न होऊन लतिकेच्या टीपेची त्याला पुस्ती जोडतात. ही काय जाणून वुजून अश्लीलसूचकता नव्हे काय ? आणि काय यासाठींच चांगल्या चांगल्या वाचकांनीं हंसावें ? उपरणें तोंडावर घेऊन, किंवा पंख्याच्या आड तोंड लपवून कित्येक जण या ठिकाणीं हंसतही असतील हें खरें; पण म्हणजे ती कांहीं सदभिरुचि नाही. तथापि, इतक्यानेंही पूर्ण समाधान न होऊन मालतीसारख्या सच्छील मुलीच्या तोंडीं, गडकरी पुढील वाक्य घालतात.

मालती—लतिके, नुसती जीभ चंचल आहे कीं तोंडही चंचल आहे ? [पृ. १७]

यानंतर पुढील संवाद पहा—

प्रभाकर—विरक्त दृष्टीनें पाहिल्यामुळें झालेल्या अनादरानें एका हृदयावरचा पदर जड निश्वासानें हालत आहे, तर नजरेला नजरेची ओळख पटल्यामुळें दुसऱ्या हृदयावरचा पदर उत्कंठेच्या दणदणाटामुळें हादरत आहे ! एका मूर्तीला स्पर्श न केल्यामुळें मत्सरानें

कंप सुटत आहे तर दुसरीकडे स्पर्शाच्या कल्पनेमुळे -
कीं लतिके, अस्पर्शवृत्तीच्या कल्पनेमुळे ? -

मनोहर—सरस्वतीच्या तरुण उपासका ! तुझ्या
देवीच्या मंदिरांत हा भ्रष्टाकार होत आहे.

प्रभाकर—मनोहरा भलत्या टीकेंत काय अर्थ आहे ?
नुसत्या काकदृष्टीच्या स्पर्शमात्रानें सौंदर्याची मनोमयी
मूर्ति दूषित झाली तर मला त्यांत आनंदच वाटेल.

एक सुशिक्षित तरुण, चार मंडळींत, स्त्रीसमाजामध्ये,
आणि ज्या मुलीशीं त्याचें लग्न अद्याप ठरलेंही नाहीं अशा
मुलीविषयीं बोलतो आहे हें येथें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.
आणि त्यांतही त्याच्या मनांतील अर्थ स्पष्ट करावयाला
मनोहराची टीप पाहिजेच ! जरा पुढें, प्रभाकर वर निर्देशिलेले
लतिकेचें तीळ न् तीळ वर्णन करूं लागतो. त्यांतील त्या
कल्पनेच्या गोलांटाच्या उड्या, बारीक सारीक अवयवांचें
सुद्धां भलभलत्या उपमांनिशीं वर्णन, वगैरे गोष्टी पाहिल्या
म्हणजे, हें कोणा प्रत्यक्ष स्त्रीचें वर्णन नसून, भिंतीवर
टांगलेल्या एखाद्या निर्जीव चित्राचें वर्णन आहेसें वाटूं
लागतें. शिवाय या वर्णनांतील इतकी ही बारकाई प्रत्यक्ष
स्वतःच्या पत्नीच्या वर्णनांत पतीला सुद्धां साधेल कीं नाहीं
याचा संशयच आहे. या दृष्टीनें हें वर्णन म्हणजे
विशुद्धपणाचा आणि सहृदयतेचा निवळ खून आहे. त्याचीं
सुरवातीचीं चार वाक्ये पहा -

यौवनाच्या पहिल्या प्रहरांत प्रीतीच्या मंदिराभोवतीं
 गालाच्या गुलाबी ठाण्यावर लज्जेचा नाजूक पहारा असतो.
 बदलत्या ऋतुमानाचे - सोडून दिला हा विषय -
 बदलत्या वयोमानाचे- [पृ. १९]

आतां यांतील ' सोडून दिला हा विषय, ' ही टीप व तीही
 जाड ठशांत न घालतां, तसेंच वाक्य सुरू ठेवलें असतें तर
 त्यांतील दीर्घ सूचना साधारणतः ध्यानांतही आली
 नसती. पण ती ध्यानांत यावी हा तर अद्वाहास ! पुढें
 आणखी पहा.

प्रभाकरः—पण नवयौवनाची तरल लीका नाजूक
 विनोदावांचून वर्णन करितां येईल का ? [हा सर्व
 नाजूक विनोदच चालला आहे !] आणि
 आपल्या सुंदर विनोदाचा नवयुवतीच्या सलज्ज
 स्मिताकडून सत्कार करविण्यासाठीं रसिक तरुण कोणता
 अपराध करायला तयार होणार नाही ?

लतिका—सारखे इकडे पाहून असें वेडेवांकडे बोलूं
 नका. [पृ. २१]

+ + +

प्रभाकर—सौंदर्यासाठीं तरुणाला स्त्रियांच्या तोंडाकडे
 पहावयाचा प्रसंग येतो. धांदलीच्या वेळीं नाइलाजानें
 धोट कोण होत नाही ? यावेळीं वृत्ति किती तदाकार
 होते म्हणून सांगूं ? [पृ. २१-२२]

+ + +

लतिका—कुणी सांगितलें तुम्हांला माझे तुमच्यावर
प्रेम आहे म्हणून ? माझे कांहीं तटले नाही इतक्या
गरिबीने प्रेमाचा सवदा ठरवायला. [पृ. २४]

मागे कालिंदीच्या प्रेमाचा बाजार झाला, आतां लतिका
सवदा करित आहे. किती सदभिरुचिसंपन्न विनोद हा !
आणि या सर्वांची तरफदारी गडकरी पुढीलप्रमाणें करितात;

प्रभाकर—आपल्या इष्टमित्रांनीं याच गोष्टींच्या
आठवणी करून देऊन वृद्धापकाळीं संसार रंगवायचा
असतो ? [पृ. २७]

किती सुंदर विषय पण इष्टमित्रांना !

या सर्व प्रकारांत एक गोष्ट आणखी ध्यानांत ठेवली
पाहिजे कीं, हा संवाद अविवाहित तरुणतरुणींत चालला
आहे; आणि प्रभाकराचें प्रेमशास्त्राचें ज्ञान तर अनुभवाच्या
मुशीतून बाहेर पडल्यासारखें दिसतें. हें काय गौडबंगाल
आहे तें उकलत नाही. कदाचित कोणा अनुभविकाजवळून
त्यानें वात्स्यायनाचे सप्रयोग पाठ घेतले असतील !

पण हा बेल्लूट फाजीलपणा फक्त प्रभाकराचाच विशेष
आहे असें नव्हे. पुढें अंक २ प्रवेश १ मध्ये, लतिका
नवीन तऱ्हेचा भडक पोषाख करून येते, त्यावेळीं पुढील
संवाद आहे.

धनेश्वर—काय पोषाखाची तऱ्हा ही !

लतिका—प्रे, मालती, लुक अँट् मी अँड टेल् इफ्

आय् डू नॉट लुक् ए नाइस मेरी लिटल् गर्ल् ऑफ
सेव्हन्टीन्. जस्ट कनफेस्, मालती, डॉट् यू वुइश यू
वेअर ए—

मालती—यू वेअर ए व्हॉट ? यू नॅस्टी लिटल् थिंग्,
यू आर क्वाइट डेव्हिलिश ! [पृ. ६५]

लतिकेच्या फाजीलपणाला मालतीची टीप हवीच ! एण्ट
धनेश्वरही त्यांच्याच माळेंत. त्याच प्रवेशांत तो पुढें म्हणतो;

झालें, उद्यां लतिकेचें लग्न निघालें, म्हणजे देवकें
बसवितांना शेजारीं पाटावर सुपारी का बसवूं
अभद्रासारखी ? तेवढ्यापुरती आसपास उसनवार
करतां येते थोडीच ? [पृ. ६७]

परंतु अमानुष विनोदाची तर गडकऱ्यांनीं या नाटकांत
अगदीं सीमा केली आहे. हेटाळणी व विकृतरूपोपहास या
विषयींची आपली हौस येथें त्यांनीं मोक्याट सोडली असून
तिचाच स्वैर विंगणा नाटकांत सर्वत्र आढळतो. निवळ
उदाहरणांनींच या प्रसंगीं काम होईल.

अंक १ प्रवेश २

प्रभाकर—इतिहास आणि भूगोल या दोन्हीं दृष्टींनीं
भारत भूमीचा पानिपत हाच कपोलप्रदेश ठरतो.
[आणि म्हणूनच त्यावर वेळोवेळीं हल्ले झाले असें पुढें
प्रतिपादन केलें आहे] [पृ. १९-२०]

अंक १ प्रवेश ४

महेश्वर—सांग, शर्विलकाप्रमाणें चोरी करूं का

दुष्यंताप्रमाणे मृगबालकांचा खाटीक बनूं? [पृ. ४८-४९]

अंक २ प्रवेश १

प्रभाकर—योगवासिष्ठ — बृहद् योगवासिष्ठ !
बहोतही वडा ग्रंथ ! षष्टिलक्ष ग्रंथ. नीरस व्हेरि मच्.
एक पंडित काशीघाट पारायण केलो, तर तीन तरुण लोक
गंगेत जीव दिले; दोन लोक जागेवर मेलो.
कंटाळला. [पृ. ६१]

+ + +
धनेश्वर—अनुरूप वधूवरांना निष्ठेने वागावयाला
परस्परांचे गुणच पुरेसे होतात. परंतु विषम वयाच्या
जोडप्यांत ही जबाबदारी एकट्या पत्नीवरच असते.
तेव्हां ती निरक्षेप सद्गुणांची मूर्तीच असावयास पाहिजे.
तात्त्विक दृष्टीने पाहिले तर विवाहांतल्या एकनिष्ठेच्या
शपथांची विषम विवाहालाच फार जरूरी असते.
लग्नविधींत या शपथांना इतके महत्त्व दिलेले पाहून
माझी अशी समजूत होत चालली आहे, कीं या आपल्या
पवित्र आर्यावर्तांत पूर्वी विषम वयाच्या बाला-वृद्ध
विवाहाचाच काय तो एकटा प्रचार होता. [पृ. ६८]

+ + +
धनेश्वर—तरुण द्वारकाधीशाने सोळाहजार एकशें आठ
वडील माणसे घरांत आणलीं त्याचे गोळावेरजेचे माप
सांगण्यापलीकडे जगाने काय कौतुक केले? पण त्याच
श्रीकृष्णाने राधेसारख्या एकाच वडील माणसाचा संसार
धाटून दिला तर त्या अलौकिक चमत्काराचे अजून

कोडकौतुक चाललें आहे. तेंच वृद्धापकाळींच्या लग्नाचें
भूषण. [पृ. ६८-६९]

अंक २ प्रवेश ३

महेश्वर—हे स्वर्गस्थ देवांनों आणि स्वर्गाखेरीज
दुसरीकडे खितपत पडलेल्या पितरांनों, तुमच्या साक्षीनें
या इंदूला मी वचन देतो. [पृ. ८८]

पानपता पासून तो पितरांपर्यंत, कोणीही या टवाळीच्या
सत्रांतून सुटत नाही. तथापि कुरूपतादर्शन आणि
कुरूपताउपहास यांची जी कांहीं हौस गडकऱ्यांनीं या नाटकांत
भागवून घेतली आहे तिचा प्रकार तर अगदीं किळसवाणा
आहे. भावबंधनांतील इंदुबिंदूचे प्रवेश, आणि त्यांच्या विषयीं
इतर पात्रांनीं काढलेलें उद्गार, एवढेंच निराळें काढून एकत्र
छापलें, तर तें वाचणारांस, लेखकाला मनुष्यहृदय तरी होतें
कीं नाही याचाच संशय पडेल. ईश्वरनिर्मित कुरूपतेची
गडकऱ्यांनीं येथें इतकी राक्षसी टवाळी केली आहे कीं,
तेवढ्यामुळें त्यांच्या इतर सगळ्या विनोदावर भयंकर काळोखी
पसरली आहे. तिरस्कार किंवा व्याजोक्तियुक्त विनोद, अथवा
अश्लील आणि ग्राम्य कोट्या यांना फक्त साहित्यशास्त्रीय
दृष्टीनें कमीपणा देतां येईल. पण अशा पाशवीः— अथवा
पाशवी म्हणून त्या पशूंना तरी उगाच फां हेटाळावें— व
हिडीस उपहासाला म्हणावें तरी काय ?

सुसंस्कृत मनाचा व नायकस्थानापन्न, असा प्रभाकरच
या घाणेरेड्या प्रकाराला सुरुवात करतो. अंक १ प्रवेश २
मध्ये तो म्हणतो,

यांच्या लग्नानंतर वर्षाच्या आत दोन तरुण संन्यासी
जन्माला येतील, दोन आईबापांच्या जोड्या पुत्रांवांचून
परदेशी होतील, आणि अन्नवस्त्राचे दोन खटले
सरकारांत दाखल होतील. [पृ. २३]

प्रभाकराच्या या भाषणापासून या किळसवाण्या
प्रकाराला सुरुवात होऊन तो सर्व नाटकभर अनिर्वध चालू
रहातो. बरे, हे सर्व जाणून बुजून चालले आहे याला येथेच
अंक १ प्रवेश ३ मध्ये चांगला पुरावा आहे. या ठिकाणी
प्रभाकराने असाच फाजीलपणा केला असतांना लतिका
म्हणते, 'प्रे शट् अप् युवर नानसेन्स्. इटिज ब्रूटल.'
(पृ. ४३) ब्रूटल विनोद म्हणजे काय हे गडकऱ्यांना
कळते; पण वळत नाही. त्याला कोण काय करणार ?

पुढे अंक २ प्रवेश ३ मध्ये महेश्वराच्या तोंडीं असेंच
एक किळसट वर्णन इंदूचे घातले आहे; आणि पांचव्या
प्रवेशांत विंदूच्या वर्णनाने पक्षपात टाळला आहे. आम्हां
दोघींशीं लग्न करा म्हणून विंदूने म्हटल्यावर महेश्वराच्या
तोंडीं, त्यांच्या काळ्या रंगासंबंधाने इतके कळकट भाषण
घातले आहे की, ते उतरून घेणे हे सुद्धा शिसारी
आणणारे आहे.

पण यावर कांहीं मंडळी अशी कोटी लढवितात कीं, अशा या कुरूप पोरी मागे लागल्यावर विचाऱ्या महेश्वरानें तरी काय करावें ! पण मुळांत, माझ्याशीं लग्न कराहो, माझ्याशीं लग्न कराहो, अशी स्त्रीस्वभावविरुद्ध आणि कदाचित वन्य जातींतही आढळणार नाही अशा पद्धतीची ही मागणी, नाटककारानें या मुलींना जी निर्लज्जपणें करावयास लावली आहे, त्यांतच प्रथम अमानुषपणाचा कळस आहे. महेश्वराकडून प्रभाकराकडे आणि प्रभाकराकडून महेश्वराकडे, विवाहाच्या याचनेकरितां धडपडतांना या मुलींना पाहिलें म्हणजे आपण नाटक पहात नसून स्मशानांतील पैशाची सृष्टि पहात आहों कीं काय, असेंच क्षणभर वाटूं लागतें.

या दृष्टीनें अंक २ प्रवेश ३, अंक ३ प्रवेश २ आणि अंक ५ प्रवेश १ हे विरूपताउपहासाचे मेरुमणी म्हणून शोभण्यासारखे आहेत. अंक ३ प्रवेश २ मध्ये इंदु आणि विंदु अशा दोघी एकदम महेश्वराला पकडतात आणि लग्नासाठीं त्याला ओढूं लागतात; त्या वेळीं महेश्वर म्हणतो;

बायांनो, माझी अशी दैना करायला मी कांहीं एकीचाही नवरा झालों नाहीं अजून ! हें पहा, तिलोत्तमेसाठीं सुंदोपसुंद झगडून मेले त्याप्रमाणें तुम्हीं माझ्यासाठीं आधीं द्वंद्वयुद्ध खेळा; तोंपर्यंत कुंवारपणाला न शोभण्याजोगें मी कुणाला कांहीं करूं देणार नाहीं !

प्रकरण नववें

स्वभावपरिपोषविचार

आतांपर्यंत नाटकांचा विचार करित असतां एका आंगाची चर्चा करण्याचें अजिबात टाळलें. हें आंग म्हणजे स्वभावपरिपोषाचें. गडकऱ्यांनीं विनोदीं पात्रें कोणतीं निर्माण केलीं व त्यांच्या स्वभावांत विनोद कसा काय साधला, ही नाटकदृष्ट्या जास्त महत्त्वाची गोष्ट आतांपर्यंत चर्चिण्याची ठेवली याचें कारण, दोन तीन पात्रें सोडून दिलीं असतां गडकऱ्यांच्या सहाही नाटकांतील विनोदी पात्रांच्या स्वभावांत एक प्रकारचें विलक्षण साम्य आहे; आणि त्या दृष्टीनें त्या सर्वांचा एकाच ठिकाणीं विचार केल्यास स्थलसंकोचाबरोबरच तुलना साधून सोईचें होणार आहे.

वेड्यांच्या बाजारांतील बाळाभाऊ आणि इतर बहुतेक पात्रें; प्रेमसंन्यासांतील वसंत आणि वीणा; पुण्यप्रभावांतील

किंकिणी, दामिनी आणि कंकण; राजसंन्यासांतील देहू; आणि भावबंधनांतील महेश्वर; हीं सर्व मंडळी एका माळेचे मणी आहेत. बाळाभाऊला नाटकी प्रेमाचें वेड लागलें आहे; किंकिणी कालिंदीवाईसाहेबांसारखें होण्याकरितां धडपडत आहे; तर दामिनीला दागिन्यांखेरीज कांहीं सुचत नाही; कंकण बाळाभाऊची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति आहे, प्रेमवेडानें त्यालाही घेरलें आहे; राजसंन्यासांतील देहू शिवाजी होण्याच्या लालसेनें शरीर कमावून, मग एखादा रामदास शोधण्याच्या गडबडींत आहे; तर महेश्वर म्हणजे, नाटकांचें वेड कमी, पण नाटकी प्रेमाचें वेड जास्त, असा स्वभावबदल झालेला बाळाभाऊच पुन्हां भावबंधनांत अवतरला आहे.] अशा रीतीनें आंगीं पात्रता नसतांना आकाशांतील चंद्राच्या मार्गे लागणारीं हीं सर्वजणें आहेत. प्रत्येकाच्या चंद्राचें स्वरूप स्थितिभेदाप्रमाणें निरनिराळें असेल; परंतु स्वभावपरिपोषाची मूलभूत कल्पना एकच.

अर्थात् ही कल्पना विनोदकारक आहे यांत शंका नाही. लोकमान्य टिळक सुपारी खात होते म्हणून सुपारी खाऊन लोकमान्य बनूं पहाणारा पढतमूर्ख तरूण जितका हास्यास्पद, तितकाच किंबहुना जास्त हास्यास्पद, नाटकांतील प्रेमाची हुबेहुब उठावणी, प्रत्यक्ष व्यवहारांत स्थळकाळ न पहातां करणारा मूर्ख मनुष्य होय, यांत संशय नाही. जगांत

बहुतेक प्रत्येक मनुष्याच्या डोक्यांत असें कांहीं ना कांहीं वेड
 हे असतेंच. कोणी बेसुमार बुद्धिबळें खेळण्याचा नादी
 असतो, तर कोणाला चावडीवर बसून चार घटका चकाट्या
 पिटल्याखेरीज चैनच पडत नाही. कोणी रस्त्यानें चालतांना
 आजूबाजूकडे यत्किंचितही दृष्टि न टाकतां, सरळ नाकाच्या
 समोर चालण्यांत सभ्यपणा मानतो; तर कोणाला सरळ
 चालतांच येत नाही; मानेचे चार पट्टे इकडे आणि चार तिकडे
 हे झालेच पाहिजेत; आणि येणाराजाणाराशीं कांहीं काम
 नसतांही चार आल्या गेल्याचे प्रश्न झाले नाहीत तर मग
 समाधान नाही. अशी ही लकब, किंवा जिला आम्हीं
 फर्ग्युसन कॉलेजच्या परिभाषेंत 'फट' म्हणतो, ती प्रत्येक
 माणसांत असते.

पण या लकबीची हास्यास्पदता मात्र मनुष्या मनुष्याशीं
 पालटते. तसेंच, जितके मनुष्याचे इतर गुण जास्ती तितकी
 ही लकब जास्तच विनोदप्रतिपत्तिकारक होते. डाग झाला
 तरी चंद्रावरचाच आल्हादकारक होतो. म्हणून उद्यां कोणी
 एखाद्या आरशावरचे डाग दाखवूं लागेल तर त्या बदल मनांत
 कांहींच कुतूहल उत्पन्न होणार नाही. तद्वतच लकब
 अगदींच मूर्ख किंवा बेवकूब किंवा नीच वृत्तीच्या माणसांत
 दाखवूं गेलें असतां हंसें होईल; पण तें त्या लकबीचें
 न होतां त्या माणसाच्या मूर्खपणाचें मात्र होईल. आणि

मूर्खपणाविषयीच्या हंशानें विनोदभावना जागृत होण्याऐवजी तिरस्कार मात्र वाटू लागेल. अगदी वैयक्तिक उदाहरणें घ्यावयाचीं तर, श्रीयुत न. चिं. केळकर यांचें खांदे उडविणें, किंवा डॉ. परांजपे यांची आपल्या मिशांविषयीची बेसुमार काळजी किंवा डॉ. केतकर यांची पोषाखाची विचित्र तन्हा, या लकबींबद्दल कोणी विनोदबुद्धीनें लिहील, तर त्यामुळें थोडा निर्दोष आनंद अनुभवावयास मिळेल. पण तेंच एखाद्या नाटक मंडळींतील भुरट्या नटाच्या अशा एखाद्या लकबीसंबंधीं कोणी पुराण सांगूं पाहील तर त्या पुराणकाराचा आणि त्याच्या विषयाचा, दोहोंचाही तिटकारा वाटल्यावांचून रहाणार नाही. सारांश अनेक गुणांच्या समुच्चयांत अशी एखादी फट दाखविली तरच तिजपासून शुद्ध आणि निर्व्याज विनोद निर्माण होईल. नाहीं पेक्षां होणार नाहीं.

याच विषयीं आणखी एक गोष्ट अशी कीं, ही फट दाखविणें ती सुद्धां फार नाजूक हातानें दाखवावयास पाहिजे. नाहीं तर, या लकबीचेंच जास्त स्तोम माजविलें, म्हणजे इतर गुणांकडे दुर्लक्ष होऊन वर्ण्य विषयाशीं जिन्हाळा वाटणार नाही, ही एक भीति; आणि दुसरी भीति अशी कीं, ही लकब दाखवितांना ग्रंथकाराजवळ प्रत्युत्पन्नमतित्व नसेल तर कदाचित त्याच त्याच प्रकारच्या पुनरुक्तीनें सर्व कांहीं

कंटाळवाणें होऊन परिणामकारकता नष्ट होईल! तेव्हां अशी
 |एखादी लकब दाखविणें, ही गोष्ट विनोदकारक म्हणून
 ग्रंथकर्त्याचें चित्त आकर्षिणारी असली, तरी या तऱ्हेचा विनोद
 करणाराजवळ कुशलता फार पाहिजे; नाही तर त्याला यश
 प्राप्त होणार नाही. | अशा दृष्टीने विचार केला असतां, वर
 जी आठ पात्रांची यादी दिली त्यांचा स्वभावपरिपोष
 विनोददृष्ट्या करण्यांत गडकऱ्यांना यश आलें नाही असें
 म्हणणें भाग आहे.

बाळाभाऊचें पुढचें चरित्र गडकऱ्यांना कसें दाखवावयाचें
 होतें हें समजण्यास मार्ग नाही. पण आहे तेवढ्या
 परिपोषावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, हें एक वावळट पोर
 आहे. त्याच्या विषयीं जिऱ्हाळा वाटण्याचें तर दूरच राहो-
 पण तुच्छता मात्र वाटते. आणि त्याचा तो एकच एक नूर
 सर्वत्र पाहिला म्हणजे कंटाळवाणें होऊन जातें.

प्रेमसंन्यासांतील | वसंतराव वॅरिस्टर आहे. पण तो
 वॅरिस्टर आहे एवढाच त्याचा गुण आहे. | अनेक पात्रांचीं
 धोरणें संभाळतां संभाळतां, गडकऱ्यांना वसंतरावाविषयीं
 इतर दृष्ट्या आदर उत्पन्न करण्याचें साधलें नाही. | वसंतराव
 जर आपल्या धंद्यांत हुषार, उदार हृदयाचा, आणि एक
 त्याची लकब सोडून दिली तर इतर 'दृष्टींनीं' व्यवहारकुशल
 असा दाखविला असता, तर त्याचा इंग्रजी सुधारणेविषयींचा

फाजील व अविचारी अभिमान हा आनंदमय हास्य उत्पन्न करूंक शकला असता. पण आहे त्या वसंतरावाला, मूर्ख तरुण याशिवाय दुसरी संज्ञाच नाही./ वरें, अशा या मूर्खाचा मूर्खपणा तरी जास्त कसवानें दाखवावयाचा होता; पण 'अगदीं हिंदू' या खेरीज त्या विचान्याला दुसरें कांहीं बोलतांच येऊं नये इतकी उपहासास्पद स्थिति त्याची गडकऱ्यांनीं करून ठेवली आहे. 'पण उपहास म्हणजे विनोद नव्हे! वीणा ही वसंतरावाची निवळ सावली आहे; तिला स्वतंत्र अस्तित्त्वच नाही. असें जरी असलें, वसंतराव आणि वीणा यांचा स्वभावपरिपोष विनोदपूर्ण नसला, तरी त्यांत समाधान एवढेंच आहे कीं, त्यांच्यामध्ये चावटपणा कमी आहे. आणि कथानकाच्या उत्क्रांतीकरितां त्यांची गरज आहे. रोमिओ आणि ज्यूलिएटमध्ये जसें तें निष्पाप तरुण युगुल, आपल्या दोन घराण्यांतील वैराच्या धकाधकींत टिकून राहण्यास असमर्थ आणि तेही आपल्या अत्यंतिक स्वभावामुळे झालें, तीच स्थिति जयंतलीलांची प्रेमसंन्यासांत झाली. शेक्सपिअरच्या नाटकांतील घराण्यामधील विरोधाएवजीं, येथें जुन्या आणि नव्या मतांचा अथांग विरोध आहे. आणि अशा विरोधांत कोमल व सरळ परंतु आततायी जयंतलीलांना रहाणें अशक्य व्हावें हें सृष्टिक्रमप्राप्त आहे. अशा स्थितींत नव्या मताच्या अतिरेकानें मूर्खपणाला पावलेल्या

एका टोकाचें उदाहरण म्हणून वसंतवीणांची जोडी ठीक आहे. आणि या दृष्टीनें तर त्यांची योजना उपहासासाठीच जास्त चांगली ठरते.

परंतु कंकण, किंकिणी आणि दामिनी या त्रिकूटासंबंधीं इतकें सुद्धां समाधान नाही. गुंतागुंतीच्या या कथानकांत नाटककारानें त्यांचा संबंध दाखविला आहे खरा; पण तो अगदीं कृत्रिम भासतो. कथानकाचे हे दुवे मुद्दाम वडविलेले आहेत, व घडण वुजविण्याची काळजी सुद्धां ग्रंथकारानें घेतलेली नाही, ही गोष्ट पुण्यप्रभावांत अगदीं स्पष्ट दिसते. शिवाय आपापल्या कार्याच्या मानानें हीं पात्रें काळ व स्थळ इतकें व्यापतात कीं, त्यामुळें रसभंग मात्र होतो. कंकणाचा प्रेमपाठ हा कसा नीरस आहे हें पूर्वीं एका ठिकाणीं दाखविलेंच. या वेडगळपणाखेरीज, दुसरा एखादा गुण म्हणून त्याचे अंगीं काहीं नाही. दामिनीची दागिन्यांची हांव स्त्रीस्वभावसहज आहे. तिचा अतिरेक हाच थोडें फार हंसें आणण्याला कारण आहे. हीं दोन्ही पात्रें नाटकांत सजीव अशीं वाटत नसून नाटककार जशीं हालशील तशीं हलणारीं निर्जीव बाहुलीं आहेत. किंकिणींत मात्र थोडें मूळचें पाणी आहे. त्यांतल्या त्यांत कालिंदीवाईसारखें व्हावें ही तिची इच्छा काहीं अगदींच बाष्कळ नाही. तिचा स्वभावही कोमळ आणि जात्या

हुषार आहे. पण या वेडापार्यां विचारीने आपले हसें करून घेतले आहे. अंक ४ प्रवेश ३ मध्ये कालिंदी जेव्हां म्हणते, (पृ. ९६),

दामिनि, आतां नाहीं म्हणूं नकोस; मरुं दे त्या पोथ्या ! चल एकदम कशी ! पण एकदम नको गडे !

दुःखांत नेहमीं कालिंदीवाई अगदीं हळू पावले टाकतात; त्या वेळीं या निष्कपट मुलीची ही गोड फसवणूक पाहून नितांत आनंदमय हास्य उद्भूत झाल्यावांचून रहात नाहीं. पण इतकें असूनही कथानकाशीं किंकिणीचा संबंध काय हा प्रश्न शिल्लक रहातोच.

राजसंन्यासांतील 'देहूचा' गडकऱ्यांना नाटकांत कसा आणि किती संबंध आणावयाचा होता हें सांगणें आज शक्य नाहीं. आणि म्हणून त्याच्या विषयीं विचार न करणें बरें. हा तरुण, महत्त्वाकांक्षी, व तालीमब्राज गडी बुद्धीनें अगदीं चाटोळा आहे व त्याची जात बाकीच्या सातजणांची जी आहे तीच होय, एवढेंच म्हणून पुढें जाऊं.

भावबंधन हें एक विचित्र नाटक आहे. आणि महेश्वर ! हा त्या विचित्रपणांतलाच एक दुवा आहे. खुद्द गडकऱ्यांना तरी आपली ही दीर्घसूत्री योजना पाहून समाधान झालें असेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे; इतका महेश्वराचा या नाटकांत ओढून ताणून आणलेला संबंध आहे. आणि त्या मानानें त्यानें नाटकांत व्यापलेली जागा वेसुमार आहे.

महेश्वर म्हणजे बाळाभाऊची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति, मूर्खपणाचा आणि अजागळपणाचा पुतळा, मृदंगवत् चोहोकडून धपडा खाणारा, असा एक प्राणी आहे. मनुष्याशी सदृश असे त्याचे भाव फार थोडे आहेत। ' तों पर्यंत मी कुणाला कुंवारपणाला न शोभण्यासारखें कांहीं करूं देणार नाही ' असें म्हणून स्वतःबरोबरच आपल्या विधात्यालाही - नाटककाराला - तो तिरस्कारपात्र करित आहे. । इंदुबिंदूंच्या जवळचें त्याचे प्रवेश म्हणजे निर्गल राक्षसी वृत्तीच्या प्रतिभेचे खेळ आहेत. आणि त्यांत हें कळसूत्री पुरुपी बाहुलें बायकी आविर्भावानें वावरत आहे. । या पेक्षां जास्त महेश्वरासंबंधीं लिहिण्याचें कारणच नाही.

अशा तऱ्हेनें या आठ पात्रांपैकीं, प्रत्यक्ष नाट्यवस्तूला थोडी फार आवश्यक म्हणजे वसंतवीणांची जोडी आहे. बाकीच्यांचा संबंध कसा तरी ओढून ताणून आणलेला आहे. त्यांच्या लकवा दाखवितांना संयमाएवजीं अतिरेकाचें टोंकच नाटककारानें गांठलें आहे. तसेंच हें दिग्दर्शनही नाजूक हातानें न करता अत्यंत लांबट करून कंटाळवाणें मात्र केले आहे. प्रत्यक्ष विनोदी स्वभावसंपन्न अशा पात्रांची गडकऱ्यांच्या नाटकांत ही स्थिति आहे. व म्हणूनच वर म्हटलें कीं, विनोदी पात्रें - एखादी लकव, फट किंवा वेड, यांनीं घेरलेलीं विनोदी पात्रें - निर्माण करण्याच्या खटपटींत

गडकऱ्यांना यश प्रात झालें नाहीं.

यांखेरीज इतर लहान पात्रांपैकीं वेड्यांच्या बाजारांतील देशपांडे हा, नाटकी पोऱ्यांतील एक शुद्ध आचरटपणाचा नमुना आहे. प्रेमसंन्यासांतील मथुरेच्या स्वभावांत विनोदाला मुळींच स्थान नसून, ती ज्या ज्या परिस्थितींत दाखविली जाते त्या त्या प्रसंगांत विनोदपरता आहे. पण तेथेंही अतिरेक आणि अमानुषपणा यांची भेसळ करून, गडकऱ्यांनीं विरस कसा केला हें दाखविलेंच आहे. पुण्यप्रभावांतील नूपुर आणि सुदाम यांच्या स्वभावांत विनोदकारकतेचा कांहीं एक अंश नाहीं. त्यांपैकीं एक हुच्च टवाळ, व दुसरा मूर्ख संशयी असे असून दोघांचेही स्त्रीपातिव्रत्य वगैरेविषयींचे विचार अत्यंत नीच आणि दुष्ट आहेत. तीक्ष्ण व कठोर अशी ही व्यंग्यार्थी टीका आहे असें गृहीत धरलें, तरच त्यांचा हा ग्राम्यपणा थोडा फार क्षम्यतेच्या सदरांत येईल. राजसंन्यासांतील जिवाजीपंत हा एक अनीतींत निढाविलेला कारकुनी पेशाचा गृहस्थ आहे. विसंगत आणि विकृत कल्पनांचें जालें विणण्प्राजोगी तरल बुद्धिमत्ता त्याचे आंगीं आहे. कांहीं ठिकाणीं या कल्पना चतुरतानिदर्शक आहेत. पण बहुतेक ठिकाणीं त्या ओढून ताणून आणलेल्या आणि ग्राम्य आहेत. त्याच्या उदारांत क्वचित विनोदवचनाची — शब्दनिष्ठ विनोदाची — थोडीबहुत झांक आहे. पण त्याच्या

स्वभावांत विनोदी म्हणण्यासारखे कांहीं नाहीं. एखाद्याच्या बोलण्याने हास्यप्रतिपत्ति झाली म्हणजे त्याचा स्वभावपरिपोष विनोदपूर्ण आहे असें म्हणणें युक्त नाहीं !

रहातां राहिलीं तीन महत्त्वाचीं पात्रें. तळिराम, गोकुळ आणि धुंडिराज. त्यांत तळिरामाचा स्वभावपोष विनोदपूर्ण आहे असें म्हणणें म्हणजे धाडसाची कमाल आहे. पण महाराष्ट्र साहित्याच्या आजच्या बेवंदशाहींत हेही धाडस करणारे वाङ्मयवीर आहेत. आणि त्यांनीं तळिरामाला एक उःकृष्ट विनोदी पात्र ठरविलें आहे.

तळिराम हा वास्तविक शेवटपिअरच्या आयागोचा सख्खा नसला तरी चुलत वंधु आहे. आणि त्याच्या दाखड्या बंडबडीची भर न टाकतां त्याचे प्रवेश गडकऱ्यांनीं वठविले असते तर, तें संविधानकाच्या परिणतीला आणि रहस्याला अत्यंत पोषक होऊन त्याच्या स्वभावासंबंधीं वृथा वादही माजला नसता. तळिरामाला विनोदी म्हणणारांचा मुख्य आधार म्हणजे त्याची भाषणें; तथापि या त्याच्या अचकट विचकट भाषणांनीं हंशा पिकत असला तरी, तीं विनोदी नव्हेत हे योग्य प्रसंगीं दाखविलेंच आहे. | तळिराम हा, वस्तुतः पहातां सुवाकराचा पापप्रेरक (Evil Genius) आहे. त्याचा स्वभाव अंतर्दामी अत्यंत दुष्ट आहे. संधि मिळाली तर कोणतेही अनीतीचे कर्म करण्यास तो मार्गें पुढें पहाणार

नाहीं. सुधाकराला. दाखूचें व्यसन लावतांना दुष्ट्येणाखेरीज दुसरा कोणताही हेतु साधण्याचा त्याचा विचार नाहीं. जगांतील सर्व पवित्र गोष्टींची तो कुचक्या अंतःकरणानें टक्काळी करणारा आहे. त्याची संगत हें सुधाकराच्या अधःपतनाचें निकटवर्ती (Immediate) कारण आहे. जगांत पापाच्या मार्गांत पाडण्याला अत्यंत लायक अशी सुधाकरासारखी, उदार परंतु हळु अंतःकरणाची माणसें किती तरी असतील. पण त्यांना तळिरामासारखा एखादा मुरलेला पापप्रेरक अथवा पापाचा साथीदार मिळत नाहीं, आणि या त्यांच्या सुदैवानें तीं सन्मार्गावरच रहातात.

तळिरामाच्या स्वभावाचें रहस्य हें असें आहे. आणि असें असूनही केवळ त्याच्या विचकट गडबडीमुळे त्याचा स्वभाव विनोदपूर्ण ठरविणें म्हणजे विवेकशून्यतेचें लक्षण आहे.

। गोकुळाचा विसराळूपणा हाच त्याच्या स्वभावांतील विनोदसर्वस्व असें मानण्याचा सर्वत्र प्रघात आहे. पण ही केवळ दिशाभूल आहे. वास्तविक, गोकुळ विसराळू बनविला नसता तर, आज जी त्याच्या स्वभावांत अक्षम्य विसंगति उत्पन्न झाली आहे ती झाली नसती. । समाजशास्त्रांतील गहन सिद्धांतावर, त्याच्या दृष्टीनें कां होईना, पण प्रवचन करणारा गोकुळ; फक्त एका खटल्यांत कोर्टकचेऱ्यांतील

मामुली भाषेची पैदास करून तिची नीट आठवण ठेवणारा गोकुळ; प्रसंगा प्रसंगानें टोल्यास टोला अशीं उत्तरे देणारा गोकुळ; हा इतका विसरभोळा म्हणून विश्वास ठेवावा कीं, त्याला तोळाभर केशर आणि शेरभर साखर, कीं शेरभर केशर आणि तोळाभर साखर, यांची आठवण आणि विवेक, दोन्ही राहूं नयेत, किंवा स्वतःच्या वयाचीं वर्षे चौदा, पंधरा कीं पंचवीस, याची भ्रांति पडावी; हें सांगणें आणि मानणें, खरोखर माझ्या सारख्याच्या कल्पनाशक्तीच्या आटोक्याबाहेरचें आहे. आणि गोकुळचा हा विसरभोळेपणा त्याला उगीच किंवा पीटांत हंशा पिकण्याकरितां चिकटविलेला आहे ही गोष्ट, त्याला द्रुमन पळाल्याची आठवण, पोबारा या शब्दावरून व्हावी यासाठीं, सोंगट्यांचा जो खेळ मांडला आहे त्यावरून, आणि अंक ३ प्रवेश ६ मध्ये,

कालच मी "हिंदुधर्म आणि सुधारणा" हें पुस्तक वाचलें;
त्यांत स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, मला आतां आठवत
नाहीं; आणि तें म्हणणें इथें इतकें लागू पण होणार
नाहीं. [पृ. ९९]

हें जें त्याचें भाषण आहे, त्यांतील कृत्रिमतेनें आणलेल्या दुसऱ्या भागावरून, सहज दिसून येण्यासारखी आहे.

या विसराळूपणाच्या विसंगतीमुळे, खटल्याच्या प्रवेशासारख्या नीरस प्रवेशाचें चव्हाट वळण्याचा मोह मात्र नाटककारास आवरला नाहीं. | तसेंच आपल्या अमानुष विनोदाच्या

हौशीमुळें गोकुळच्या स्वभावांत दुसरीही एक विसंगति नाटककारानें आणली आहे. ती म्हणजे त्यानें आपल्या बायकोचें हिडीस वर्णन करणें ही.

इतकें असूनही गोकुळचें पात्र अत्यंत हर्षोत्पादक रहातें याचें कारण, त्याचा नितांत निष्कपटीपणा आणि निर्व्याजपणा; व यांच्या जोडीला त्याची आंधळी पण सात्त्विक अशी जुन्यावरची श्रद्धा. हीच खरी त्याच्या स्वभावांतोळ विनोदाची कारणें आहेत. त्याच्या विसराळूपणाचा अतिरेक करून, त्याचा खरा स्वभाव दडपून टाकल्यासारखें जरी गडकन्यांनीं केलें असलें तरी शेवटीं गोकुळच्या शेरभर केशरापेक्षां आणि त्याच्या स्वस्त्रीवर्णनापेक्षां, त्याचा जुन्याचा जाज्वल्य पण विवेकशून्य अभिमान, काम करण्याची हौस आणि मनाचा मोकळेपणा याच गोष्टी जास्त आकर्षक रहातात. असा गोकुळ सुद्धां कांहीं कमी विनोदकारक नाही. त्याची अतिरिक्त विचारहीन श्रद्धा, ही खरोखर विशुद्ध आनंद उत्पन्न करण्यास पुरेशी आहे. गोकुळची श्रद्धा व सरळ भाव पत्करावयाला कोणीही तयार होईल; पण स्वतःच्या स्त्रीशीं होणाऱ्या त्याच्या वर्तनासारखें, किंवा विसरभोळेपणाचें वर्तन, कल्पनेनें कां होईना पण करण्यास कोणी सहृदय मनुष्य तयार होईल असें वाटत नाही. गोकुळचा हा खराखुरा स्वभाव जितका जास्त पटवून घेतां येईल तितका त्यापासून विनोदाचा अनुभव जास्त येईल.

धुंडिराज हा गोकुळचा, नव्या परिस्थितीत परंतु जास्त रम्य, असा अवतार आहे! गंडकन्यांच्या प्रतिभेचा अत्यंत विमल असा हा यशध्वज आहे. गंडकन्यांत काय तोलाची विनोदशक्ति होती हे तेजस्वीपणाने दाखविणारे हे चिन्ह आहे.

धुंडिराज हा प्रेमळपणाची मूर्ति आहे; निष्कपटपणाचा आदर्श आहे; पापाचा वासही त्याच्या अंतःकरणाला नाही; व्यवहारकुशलतेने जगांत चार दिवस त्याने काढलेले आहेत; त्याच्या औदार्याला सीमा नाही; अंतःकरण कसे नेहमी उघडे आणि कारंजासारखे फवारे टाकणारे आहे. पण हाच धुंडिराज बोलघेवडा आहे! बोलघेवडेपणा हा, त्याच्या प्रकर्षाप्रत पावलेल्या सरळपणाचा आणि प्रेमळपणाचा उमाळा आहे. हा उमाळा इतक्या वेगाचा आहे की, तो थांबविण्याचे सामर्थ्य धुंडिराजाच्या आंगी राहिलेले नाही. त्याच्या ओघाबरोबर तो वाहून जातो आहे. यामुळे स्थळ व काळ यांच्या औचित्याची त्याला जाणीवही नाही. किंबहुना विषयाची एकरूपता ठेवण्याचेही त्याला भान नाही. आपण बोलतो ते प्रेमाने बोलतो; सरळ आणि योग्य तेच बोलतो, अशी त्याची भावना आहे. पण बोलत असतां आपण दुसऱ्याला किती प्रास देतो, दुसरा आपल्याशी कांही बोलण्यास उत्सुक असला तरी आपण त्याला संधि कशी देत नाही, विषयाचे

सूत्र आपलें कसें सुटतें, इकडे त्याचें कांहींच लक्ष नाही. आणि तसेः पण आपण कांहीं तरी विशेष शहाण्यासारखें बोलतो, अशी त्याची स्पष्ट कल्पना आहे. | ऋजु अंतःकरणाच्या या उदार मनुष्याची ही फट, म्हणजे खरोखर त्याच्या स्वभावपरिपोषांतील विनोदाचा रम्य प्रकर्ष होय. आणि हा गडकऱ्यांनीं इतक्या नाजूक हातानें साधला आहे कीं, त्याचीं भाषणें नाटकांत इतर पात्रांना, तशीच प्रेक्षकांना, कधींही यत्किंचितसुद्धां राग येऊं देत नाहींत. | घनश्यामासारखा दगडाच्या हृदयाचा मनुष्य सुद्धां, आपलें काम तांतडीनें उरकण्यासाठीं अत्यंत उत्सुक झाला असतांही, या निष्कपटी बडबड्याची लांबण, सगळी ऐकून घेतो. मधून मधून त्याला तडफडल्यासारखें होतें; पण एकही वावगा शब्द बोलण्याचें धैर्य त्याला होत नाहीं.

हेंच गडकऱ्यांच्या प्रतिभेचें खरें विशुद्ध स्वरूप व सामर्थ्य. आणि संविधानकाच्या मध्यभागीं संयम दाखवून गडकऱ्यांनीं या सामर्थ्याची अत्युच्च कसोटी दाखविली आहे. चोरीच्या आळाच्या कचाट्यांत सांपडून, धनेश्वरासारख्या म्हाताऱ्याला आपली मुलगी देण्याचा प्रसंग, जेव्हां या प्रेमळ पित्यावर येतो, त्या वेळेपासून त्याच्या तोंडाची टक्ळी एकदम थांबते. हा पूर्वीचाच धुंडिराज काय, अशी शंका येण्याइतका तो बोलेनासा होतो; त्याचा खालीं मान घालून लपविलेला गंभीर

चेहरा आणि असामान्य मुग्धपणा, हीं आपणांस चकित करतात. आणि हा परिणाम अगदी स्वाभाविकच नाही काय ? फुलपांखराप्रमाणें आनंदी आणि बेफिकीर अशा त्या उदार आत्म्यावर, आपल्या स्वतःच्या सुखासाठीं नव्हे, तर मुलावाळांच्या सुखासाठीं, गुणवती अशी मालतीसारखी कन्या बळी देण्याचा प्रसंग यावा, यापेक्षां त्याच्या प्रेमळपणावर दुसरा मोठा आघात तो कोणता ? या आघातानें त्याचें हृदय दुभंगून जावें, आणि त्याचें तें फुलपांखरी बागडणें जाऊन, त्याच्या सर्व हालचालींत दुःखाची मंदता यावी यांत नवल काय ? आपल्या इतर नाटकांतील विनोद तसाच पुढें चालू ठेवण्याची पद्धत, धुंडिराजापुरती तरी दूर साखून, अत्यंत स्वाभाविक असें हे मनोव्यापारचित्र गडकऱ्यांनीं काढलें आणि उत्कृष्ट विनोदाची परिसीमा केली. धुंडिराज असा पालटला, म्हणूनच त्याच्या आधींच्या वायफळ बडबडाटाला रम्यता आहे. नाही पेक्षां या नंतरही तशीच त्याची गडबड चालू राहिली असती, तर त्याला पाषाणहृदयी हेंच नांव शोभलें असतें. आणि मग त्याचा स्वभाव विनोदपर असा न भासतां, तो तसा उठवूं पाहणाऱ्या नाटककाराचें मात्र हंसें झालें असतें. असें असूनही हरिभाऊ आपट्यांची स्तुति करतांना गडकऱ्यांना कमी लेखण्यास सरसावलेले बागभंट देशपांडे, धुंडिराजाच्या या स्वभावपरिवर्तनाला कृत्रिम

अतएव विनोदभंग करणारें असा दोष देतात. तेव्हां
आतां सरस्वतीच्या या योद्ध्याच्या हरीभाऊंवरील प्रेमाबद्दल
हंसावें, कीं पक्षपातानें अंध झालेल्या दृष्टीबद्दल खेद करावा,
हेंच कळत नाही.

प्रकरण दहावें

निष्कर्ष

अशा तऱ्हेनें गडकऱ्यांच्या वाङ्मयसृष्टीच्या पसाऱ्याची, ही जरा कंटाळवाणीच वाटणारी विस्तृत चर्चा केल्यानंतर, निष्कर्ष म्हणून थोडक्यांत पुढील गोष्टी सांगतां येतील.

(१) गडकऱ्यांच्या आंगीं विशुद्ध विनोद निर्मिण्याचें अगाध सामर्थ्य आहे,] व या सामर्थ्याच्या जोरावरच, सुधाकरसिंधूचे विनोदात्मक प्रवेश, सकाळचा अभ्यास हा चुटका, गोकुळची स्वभावरचना (सापवाद), आणि सर्वांत उत्कृष्ट म्हणजे धुंडिराजाची स्वभावोत्क्रांति, ही नितांत रमणीय निर्मिति त्यानीं केली आहे.

(२) परंतु त्यांच्या प्रतिभेंतील हिणकस मिश्रणामुळें असो; कल्पनांना कलाटण्या देऊन कसरत करण्याच्या मोहामुळें असो; ते ज्या परिस्थितींत वाढले त्या परिस्थितीचा

परिणाम म्हणून असो; किंवा असंस्कृत प्रेक्षकवाचकांच्या हंसून मुरकुंड्या वळतील, अशा प्रकारचा विनोद निर्माण करणे हेच त्यांना इष्ट वाटले म्हणून असो; पण आपल्या प्रतिभेच्या विशुद्ध सामर्थ्याला जवळजवळ जाणून बुजून बाजूला साखून, त्यांनी हीन दर्जाचा विनोद निर्माण करण्यांत आपली शक्ति वेंचली आहे। कलम एक मधील विनोद वजा जातां, हा हीन दर्जाचा विनोदच त्यांच्या वाङ्मयांत भरलेला आहे. याचे दोषविशेष पुढीलप्रमाणे सांगतां येतील.

(अ) हा विनोद भावनानिष्ठ मुळीच नाही; तर शब्दनिष्ठ आहे. इंग्रजीत ज्याला Wit म्हणतात त्याशी सदृश असा हा विनोद आहे।

(आ) या शब्दनिष्ठ विनोदांतही विनोदवचनापेक्षां, किंवा एका संबंध कल्पनेवरील कोटीपेक्षां, शाब्दिक व श्लेषमय कोट्यांवरच बहुतेक सर्व भिस्त टाकण्यांत आली आहे. या कोट्यांतही स्वाभाविक आणि कसबी कोट्यांपेक्षां, नीरस, ग्राम्य व पोरकट, अशा कोट्यांचाच भरणा जास्त आहे।

(इ) त्यांतच जेथे विनोदवचन आहे, किंवा विनोदप्रसंग साधण्याचा प्रयत्न केला आहे, तेथे कल्पना समूळ हास्यास्पद होईल इतकी ती पिंजण्याची, विनोदप्रसंग, औचित्यभंग होईल च विरस घडेल इतके लांबविण्याची, आणि स्थळ काळ न ओळखतां घुसडून देण्याची, गडकऱ्यांना फार हौस आहे।

यामुळें त्यांनीं आपल्या नाटकांच्या रचनेला ठिकठिकाणीं विघाड आणलेला आहे.

(ई) / चवथा दोषविशेष म्हणजे अतिरेक / याचीही उदाहरणें निबंधांत जागजागीं दिलीं आहेत. संयम हा ग्रंथकाराला अत्यावश्यक गुण आहे याची गडकऱ्यांना जाणीवही नाही. कोणतीही गोष्ट अतिरेकाला नेल्याखेरीज त्यांना समाधानच नाही.

(उ) गडकऱ्यांचा स्वभाव वस्तुतः टीकाप्रिय व गांभीर्ययुक्त; मग ते बाहेर कोणास कसेही दिसले असोत; यामुळें / टीकापरता व उपरोधिकपणा या गोष्टी त्यांच्या विनोदांत खेचून भरल्या आहेत. / त्यांच्या विनोदी लेखांतील पुष्कळ ठिकाणचा चांगला विनोद या उपरोधिकपणामुळें दुष्टता पावला आहे.

(ऊ.) पण या सर्वांवर ताण करणारे व / गडकऱ्यांच्या विनोदाला असामान्य हीनता आणणारे दोन दोष म्हणजे ज्ञानतः केलेली अश्लीलता, आणि अमानुष टवाळी व विरूपताउपहास. / या सर्व दोषांचें आगर म्हणजे त्यांचें मूकनायक हें लहानसें चोपडें होय. यांतील गर्भाधानाच्या प्रसंगीचा प्रवेश लिहिणाराला मनुष्यहृदय तरी होतें कीं नाही याचा सुद्धां वाचणाराला प्रश्नच पडतो. इतका तो राक्षसी वृत्तीनें लिहिलेला आहे.

पण अश्लीलता आणि अमानुषता हे दोष पुराव्यानिशीं पदरांत घातल्यावर, त्यावर ठराविक सांच्याचें असें उत्तर येतें कीं, असे प्रकार समाजांत प्रत्यक्ष दिसत नाहींत काय ? मग गडकऱ्यांनीं तरी विशेष वाईट काय केले ? त्यांना समाजांत जी घाण दिसली, ती त्यांनीं समाज सुधारावा या दृष्टीनें, नाटकांतून किंवा इतर रीतीनें, समाजापुढें मांडली. या बदल उलट त्यांचे समाजानें आभारीच राहिलें पाहिजे.

पण या उत्तरांत भरीवपणा मुळींच नाहीं समाज सुधारावा या हेतूनें हे प्रकार गडकऱ्यांनीं पुढें धाणले असतील, तर ते त्यांनीं उपरोधिक बुद्धीनें लिहिले असें म्हणावें लागेल. पण उपरोधानें विनोदाला कमीपणा येतो; व या दृष्टीनें गडकऱ्यांचा विनोद हलक्या प्रतीचा आहे ही गोष्ट गडकरीभक्तांना बिनतक्रार मान्य करावी लागेल.

परंतु गडकऱ्यांच्या अश्लीलपणाचीं व अमानुषतेचीं जीं उदाहरणें दाखविलीं, त्यांत समाज सुधारण्याच्या हेतूचा वास कोठें ही येत नाहीं. तर निवळ फाजीलपणा करून हंशा पिकविण्याकरतां हा उद्योग आहे, हें त्या त्या ठिकाणच्या संदर्भावरून सिद्ध होत आहे. तसेंच विरूपताउपहास, आणि, पातिव्रत्य, पूर्वापर इतिहास, व पूज्य व्यक्ती, यांची बेहद टवाळी करून, गडकऱ्यांना असें कोणतें समाजहित साधावयाचें आहे ? आणि वादाकरितां क्षणभर

गृहीत धरून चाललें कीं, अगदीं प्रत्यहीं घडणाऱ्याच गोष्टी गडकऱ्यांनीं लिहिल्या, तरी तेवढ्यानें त्यांचा दोष कसो होतो काय ? जगांत काय याच्यापेक्षांही जास्त अनिर्वाच्य प्रसंग घडून येत असतील. समाजहित दृष्टीनें — कलाविलासाच्या दृष्टीनें नव्हे — त्यावर एखादा आगरंकर लिहूं लागेल, त्यावेळीं तो त्या सर्वांचा स्पष्ट उच्चारही करील. पण म्हणून काव्यनाटककारांनीं, जगांत काय जें दिसेल तें, तसेंच हिडीस स्वरूपांत आपापल्या काव्यनाटकांत मांडावें कीं काय हा मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. सारस्वत म्हणजे सृष्टीचें यथार्थरूप नव्हे; तर ग्रंथकर्त्याच्या हृदयरूपी आदर्शांत पडलेंलें तें प्रतिबिंब होय; ही गोष्ट विसरून चालणार नाही. हा आरसा, आपल्या गुणानें, आहे हें जग कांहीं तरी निराळ्या स्वरूपांत दाखवितो. आणि त्यामुळें, या निराळ्या जगाचें दर्शन, व ज्यांतून तें दिसतें त्या आदर्शाच्या गुणाची ओळख, असा दुहेरी आनंद वाचकांस सारस्वतामध्ये अनुभवावयास मिळतो. म्हणूनच सारस्वताचें महत्त्व आहे. पण एखादा आरसा जर, जग आहे तितकेंच घाणेरडें किंवा जास्तच विद्रूप दाखवूं लागला, आणि जगांतील चांगल्या गोष्टींचें प्रतिबिंब त्यांत पडेनासेंच झालें, तर तो आरसा कांहीं तरी विघडलेला आहे असा निर्णय द्यावा लागेल. असाच निर्णय देण्याची पाळी गडकऱ्यांनीं स्वतःवर

निष्कारण आणली व यामुळेंच त्यांच्या विनोदाविषयी या बाबतींत कठोर लिहिणें प्राप्त होतें.

शिवाय गडकरी नाटके लिहित होते. समाजसुधारणेच्या हेतूनें, एखादा आगरकर किंवा क्वचित एखादा केशवसुत जें लिहील, तें खोलीच्या चार भितींच्या आंत तरी वाचलें जाईल. व त्यांत वर्णिलेले प्रसंग, जे कोणी तितके कल्पक असतील त्यांच्याच दृष्टीसमोर उभे रहातील. पण नाटक म्हणजे आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांनीं प्रत्यक्ष पहावयाची गोष्ट आहे; व यामुळें नाटकांत कोणत्या प्रकारचे प्रसंग किंवा भाषणें आणावयाचीं याविषयीं तारतम्य ठेवण्याची जबाबदारी सर्वापेक्षां नाटककारावर फार जास्त पडते.

इतकेंही करून या उत्तराचा कोणी आग्रह धरलाच, तर मग प्रि. दादासाहेब भाटे यांचें, गडकऱ्यांचे विनोदाविषयीं जें भरभसाट विधान सुरुवातीलाच दिलें, त्याची व या उत्तराची संगति कशी लावावयाची? प्रि. भाटे यांचें म्हणणें कीं, शेक्सपिअर आपल्या काळच्या अश्लीलप्रियतेला बळी पडला. पण गडकरी तसे पडले नाहींत, म्हणून त्यांनीं शेक्सपिअरवर कडी केली. गडकऱ्यांनीं जर समाजांतिल घाण आहे तशीच दाखविली, तर मग हें विधान समर्थनीय कसें? वास्तविक खरें बोलावयाचा धीर करवत नसला म्हणजे एकदां एक, एकदां एक, अशा उत्तरांच्या या ~~मोठ्या~~ उड्या

१५५

माराव्या लागतात. यांतून सुटका करून ध्यावयाची असल तर सत्य तेंच, मग तें कितीही अप्रिय असलें तरी सांगितलें पाहिजे. आणि तें सत्य हें आहे कीं, स्वतःच्या प्रतिभेंतील हिणकसपणामुळे म्हणा, किंवा लोकांच्या अभिरुचीला बळी पडून टाळ्या मिळविण्याकरतां म्हणा, पण आपल्या विनोदांत गडकऱ्यांनीं अश्लीलता आणि अमानुषपणा यांची यथेच्छ भेसळ करून शेक्सपिअरच्या वर उलट्या अर्थानें कडी केली. प्रि. भाटे यांच्या इतर अतिशयोक्तिपूर्ण स्तुतीला निबंदांत परस्पर पुरेसें उत्तर मिळालें आहे.

इतके हीनत्वकारक दोष जर गडकऱ्यांच्या विनोदांत आहेत, तर मग त्या संबंधीं एवढी दीर्घ चर्चा करण्याचें कारण काय, असा कोणी प्रश्न विचारील; पण अभ्यासकाचें मन सारस्वतांतील अमुक एकाच भागानें अगर ग्रंथकारानें वेधाचें असा कांहीं नियम नाही, असें वांकडें उत्तर त्यावर देतां येणार नाही असें नाही.

पण सरळ उत्तर म्हणजे असें आहे. गडकरी हे अत्यंत उच्च प्रतिभावान नाटककार व गद्य लेखक होते. त्यांची प्रतिभा कांहीं कांहीं वेळीं इतकी उंच भरारी मारते कीं, त्या बद्दल आमच्या सारख्यांनीं चकितच व्हावें. मनुष्यस्वभावाच्या खोल तारा, जाणून असो अथवा स्वाभाविक रीत्या असो, त्यांनीं हलक्या हातानें छेडल्या आहेत. शिवाय

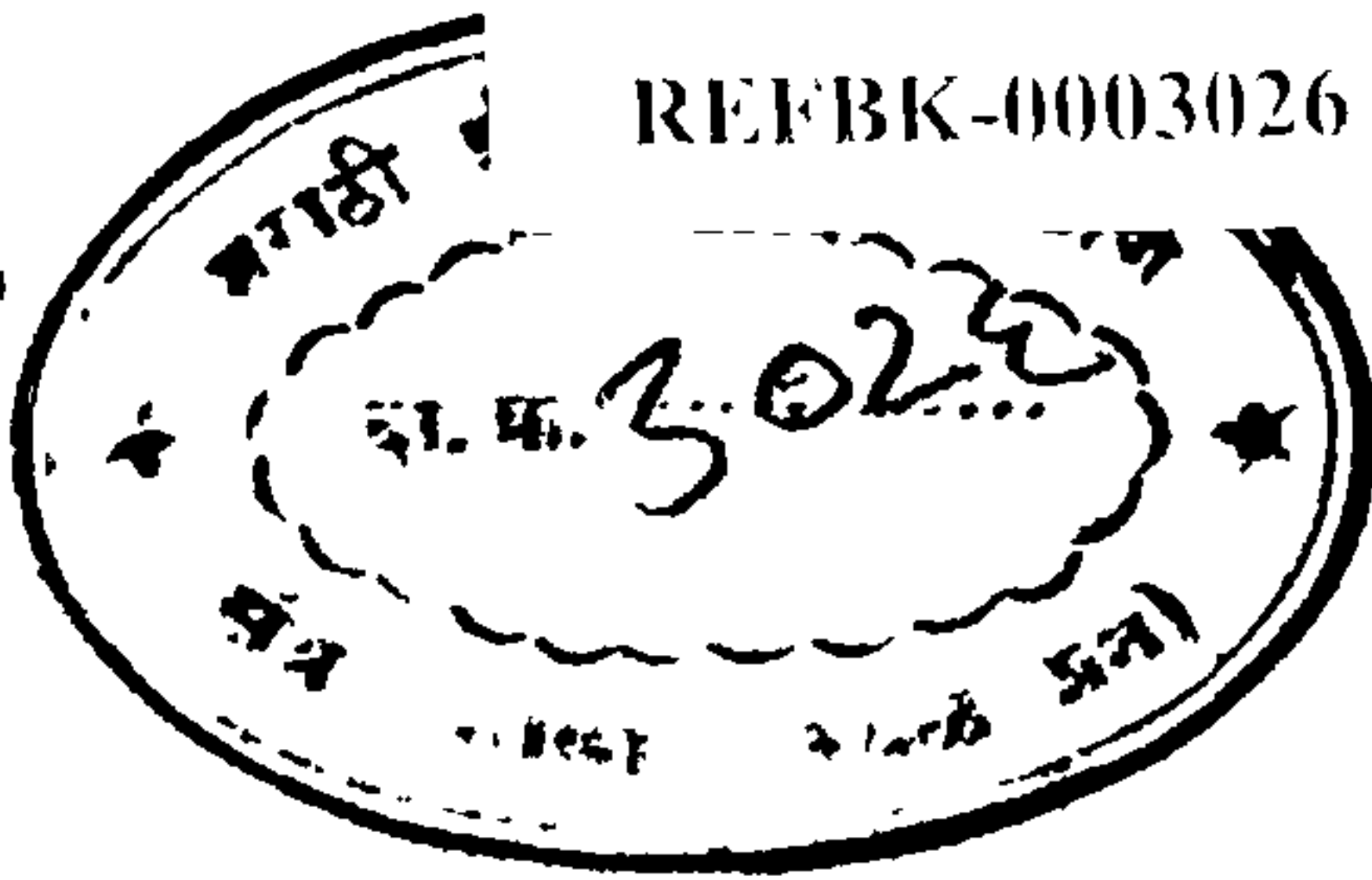
विनोदाकरितां त्यांची फार प्रसिद्धि आहे. तेव्हां अशा ग्रंथकाराच्या सृष्टीचें निरीक्षण, विनोदाच्या भागांपुरतें करावें, असें एखाद्या अभ्यासकाच्या मनांत येणें हें अगदीं सहज आहे.

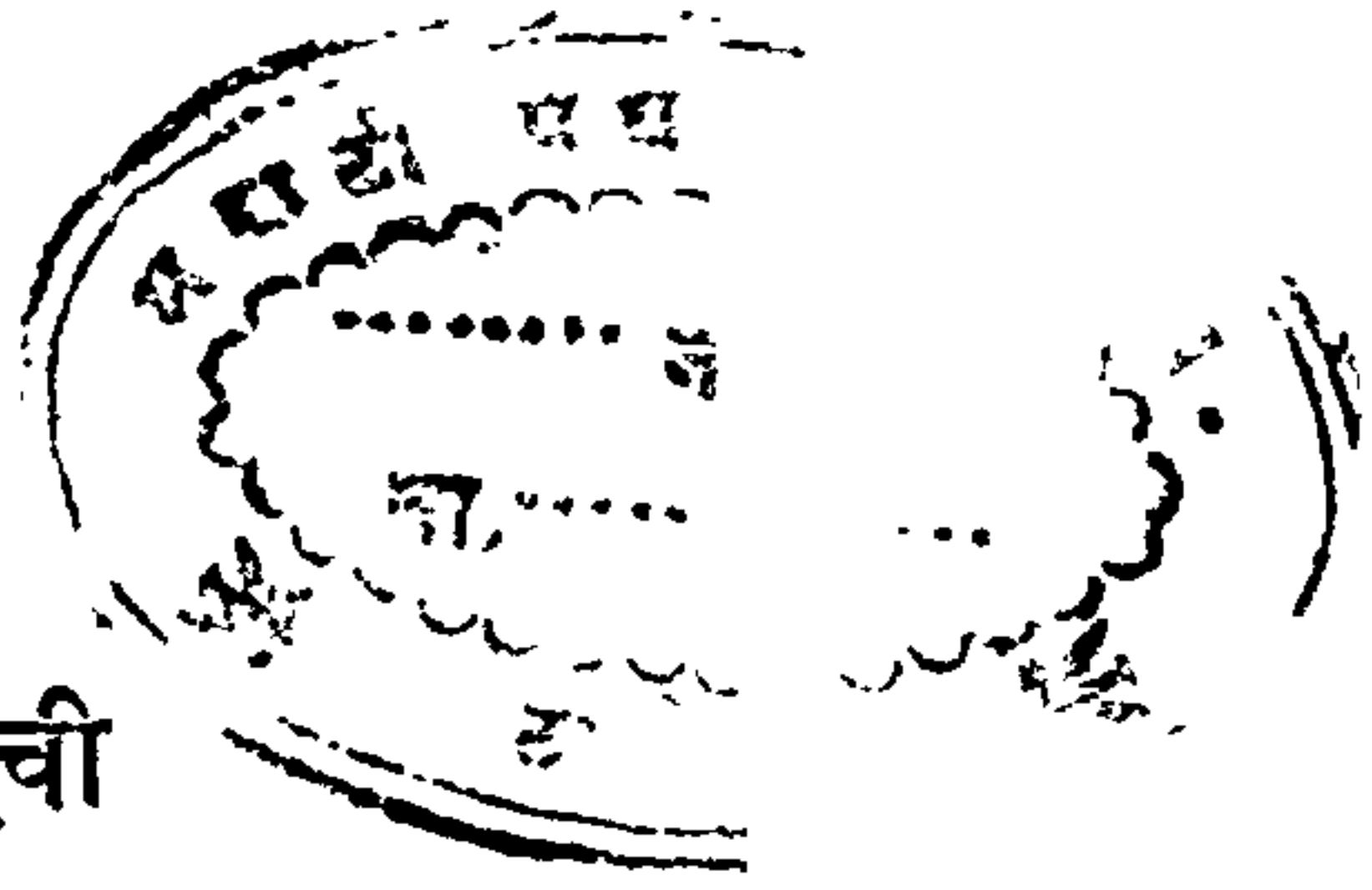
या शिवाय दुसराही एक हेतू असा कीं, गडकऱ्यांच्या विनोदाविषयीं असलेली चुकीची सामान्य कल्पना दुरुस्त करतां आली तर पहावी. खुद्द गडकऱ्यांनाही वेळेवर सूचना न झाल्यामुळे त्यांच्या विनोदांतील दोष वाढतच गेले. आणि आज त्यांच्या उच्च विनोदाच्या नांवाखालीं, या दोषांचेंच सर्वत्र अनुकरण होत आहे. गडकऱ्यांच्या इतकें अनुकरण महाराष्ट्रांत दुसऱ्या कोणाचें फारच क्वचित झालें. पण खेदाची गोष्ट एवढीच कीं, दोषांचें अनुकरण करणें सोपें असल्यामुळेच कीं काय, गडकऱ्यांचे दोषच सर्वत्र गडकऱ्यांची परंपरा म्हणून पसरले. आज गडकरीपरंपरा म्हणून या घाणेरडेपणाचाच उदो उदो केला जात आहे. अशा वेळीं, गडकऱ्यांचे हे दोष असून, त्यांची परंपरा चालवावयाचीच तर त्यांच्या गुणांची, म्हणजे त्यांच्या प्रतिभेनें निर्मिलेल्या धुंडिराज, गोकुळ (सापवाद), सिंदु, सुधाकर, यांच्यामधील विनोदाची परंपरा चालवावी; आपला फाजीलपणा गडकऱ्यांच्या नांवाखालीं खऱ्याविषयाची सुपीक युक्ति योजूं नये; हें सांगण्याचा प्रयत्न करून पहावा, असा दुसरा हेतू ही चर्चा करतांना आहे.

गडकऱ्यांच्या विनोदांच्या यथार्थरूपदर्शनानें ही गोष्ट थोड्या अंशी साधेल असें वाटते. शेवटीं प्रार्थना एवढीच कीं, या विषयीं टीका जी व्हावयाची ती व्यक्ति सोडून साहित्यशास्त्रीय व भारदस्त अशी व्हावी. उगाच नसत्या हेतूचे आरोप लादून, साप म्हणून दोरी बडवीत बसण्याचा प्रयत्न होऊं नये. गडकऱ्यांच्या कीर्तीला काळिमा लावण्याच्या हेतूनें हा निबंध लिहिला नाहीं; तर खरे विशुद्ध व अनुकरणीय गडकरी कोणते, हे लोकांच्या निदर्शनास येऊन, सांप्रदायिकांच्या निर्गल आणि अशास्त्रीय विधानांना खंड पडावा, एवढीच मनीषा ही चर्चा करतांना आहे.

REFBK-0003026

सूची

एकच प्याला-४१; ८९;
९३; ९४; १००-११३
तळिराम-१४२-१४३.

पुण्यप्रभाव-४१; ७८-९३;
९६; कंकण- १३३; १३८;
किंकिणी-१३३; १३८; १३९;
दामिनी-१३३; १३८; नूपुर-
१४१; सुदाम-१४१.

प्रेमसंन्यास-१९; २०; ४१;
५३-७७; ७८; ८०; ८१; ८९;
९०; ९३; ९७; गोकुळ-१४२;
१४३-१४५; मथुरा-१४१;
वसंत आणि वीणा-१३२;
१३६-१३७.

भावबंधन-४१; २७४; ७६;
११४-१३१; धुंडिराज-१४२;
१४६-१४९; महेश्वर-१३३.

राजसंन्यास- ४१; ९३;
९४-९९; जिवाजीपंत-१४१-
१४२; देहू-१३३; १३९.

वाग्वैजयंती-२२-२७; एक
समस्या-२५; काय करावें?-२२;
गुलाबी कोडे-२३; चिंतातुर
जंतु-२६; विहिणींचा कल-
कलाट-२४; हुकमेहुकूम-२४.

वेड्यांचा बाजार-४१;
४१-५२; ५६; ७१; ७८;
९४; ९६; -देशपांडे-१४१;
वाळाभाऊ-१३२; १३३; १३६.

संपूर्ण बालकराम-२७-
३८; कवींचा कारखाना-३२-३३;
३४; छोट्या जगूचा रिपोर्ट-३५;
दीडपानी नाटक-३७; नाटक कसे
पहावे-३६; नाटक कसे लिहावे-
३५; प्रमादपंचदशी-३६-३७
मुंबईतील लेखन-३७-३८; मूक-
नायक-१५२. रिकामपणची काम-
गिरी-२७-३१; ३३-३५; सका-
ळचा अभ्यास- ३७; स्वयंपाक-
घरांतील गोष्टी-३१-३२; ३४;